

ГЛАСОВИ И СЛИКЕ

ОБЛИЦИ КОМУНИКАЦИЈЕ
НА СРЕДЊОВЕКОВНОМ БАЛКАНУ
(IV–XVI ВЕК)

THE INSTITUTE FOR BYZANTINE STUDIES
OF THE SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

MONOGRAPHS

Nº 48

VOICES AND IMAGES
MODES OF COMMUNICATION
IN THE MEDIEVAL BALKANS
(4TH TO 16TH CENTURIES)

Edited by

Stanoje Bojanin, Ljubomir Milanović, Miloš Cvetković

Editor in chief

Ljubomir Maksimović

Director of the Institute for Byzantine Studies of the SASA

BELGRADE

2020

ВИЗАНТОЛОШКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

ПОСЕБНА ИЗДАЊА
КЊИГА 48

ГЛАСОВИ И СЛИКЕ
ОБЛИЦИ КОМУНИКАЦИЈЕ
НА СРЕДЊОВЕКОВНОМ БАЛКАНУ
(IV–XVI ВЕК)

Уредници

Станоје Бојанин, Љубомир Милановић, Милош Цветковић

Одговорни уредник

Љубомир Максимовић

директор Византолошког института САНУ

БЕОГРАД
2020

Рецензенти

Георги Николов
Михаило Ст. Поповић
Срђан Рудић

Илустрације на корицама:

Минхенски псалтир, крај XIV века

„Седамдесет мужава отпевава Давиду када састављаше псалтир”,
минијатура (детал), fol. 5r

Псалам 1, стих 3, минијатура (детал), fol. 8v

Bayerische Staatsbibliothek München, Cod. slav. 4

Баварска државна библиотека, Минхен

Прихваћено за штампу на седници Одељења историјских наука САНУ
27. новембра 2019. године

Ова књига је објављена уз финансијску помоћ
Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

САДРЖАЈ – CONTENTS

9 Предговор – Foreword

Историја: ризница гласова прошлости – History: A Treasury of
Bygone Voices

19 *Златомира Герджикова*, Паладий от Рациария – арианският глас от
Балканите
Zlatomira Gerdzhikova, Palladius of Ratiaria – the Arian Voice from
the Balkans

43 *Лиљана Симеонова*, „Отговорите на папа Николай I на запитванията
на българите“: още за тяхната същност и разпространение
Liliana Simeonova, *Responsa Nicolai I. Papae ad consulta Bulgarorum*:
Some Remarks on their contents and circulation

65 *Милош Цветковић*, Виши и нижи органи власти у тематском
систему: примери нарушавања хијерархијског поретка
Miloš Cvetković, Higher and Lower Ranks in the Theme System:
Examples of Disruption of the Hierarchical Order

93 *Бојана Крсмановић – Дарко Тодоровић*, Τοῦτό μοι τέλεσον – “Take care
of this for me” Official and Private Communication in the Letters of
Theophylact of Ohrid
Бојана Крсмановић – Дарко Тодоровић, Τοῦτό μοι τέλεσον – „Среди
ми то” Службена и приватна комуникација у писмима Теофилакта
Охридског

139 *Јована Шијаковић*, Киклоп у човјеку: Одјечи и сазвучја у тумачењу
хомерске слике
Jovana Šijaković, The Inner Cyclops: Echoes and Interwoven Voices in
the Interpretation of Homeric Imagery

165 *Бојана Павловић*, „Жив и приповедајући глас” Ромејске историје
Нићифора Григоре
Bojana Pavlović, “Vivid and Loquacious Voice” of *The Roman History*
of Nikephoros Gregoras

- 199 *Елена Костова*, Истoрия и развитие на българо-сръбските отношения, отразени в някои дубровнишки писмени извори (средата на XIII – средата на XIV в.)
Elena Kostova, History and Development of the Bulgarian-Serbian Relations, Marked in Some Written Sources from Ragusa (mid 13th to mid 14th Century)
- 223 *Тамара Илић*, Завештања из архива Манастира Светог Јована Прoдрoма на Меникејској гoри, код Сера (од краја XIII до средине XIV века)
Tamara Ilić, Bequests of the Archive of the Saint John Prodromos Monastery on Mount Menoikeion, near Serres (from the late 13th to mid-14th century)
- 243 *Владислав Иванов*, Правoславнo-бaлканската коалиција в началoтo на XIV в.
Vladislav Ivanov, The Alliance of the Orthodox Balkan States in the First Two Decades of XIV Century
- 271 *Гeорги Димoв*, Балкански наемници на Апенините през Късното средновековие
Georgi Dimov, Balkan Mercenaries in the Italian Peninsula during the Late Middle Ages

Сликe, представe и друштвo – Images, Representations and Society

- 285 *Jelena Bogdanović*, On the Transposition of *Tetrapyla* into the Structural and Symbolic Cores of Byzantine Churches
Јелена Бојдановић, O транспозицији тетрапилoна у структурна и симболичка језгра византијских цркава
- 323 *Марка Томић*, Слика патрона у олтару Марковог манастира
Marka Tomić, Image of the Patron Saint in the Sanctuary of Markov Manastir
- 353 *Валентина Живковић*, *Semper rogare deum pro anima*. Молитве живих за спас душа умрлих
Valentina Živković, *Semper rogare deum pro anima*. Prayers of the Living for the Salvation of the Souls of the Dead

- 381 *Љубомир Милановић*, Визуелна комуникација кроз средњовековне представе преноса моштију (*translatio*)
Ljubomir Milanović, Visual Communication through Medieval Representations of relic Translation (*Translatio*)
- Рукописна књига и њени гласови – The Manuscript and its Voices
- 421 *Искра Христова-Шомова*, Братковият минеј и неговото място между староизводните служебни минеи
Iskra Hristova-Shomova, The Bratko's Menaion and its Place among the Office Menaia of Old Recension
- 457 *Лора Тасева*, Да предадеш непредаваемото: игрословия и алитерации във византийски календарни стихове и в техните български и сръбски преводи
Lora Taseva, Translating the Untranslatable: Word Plays and Alliterations in Byzantine Calendar Verses and their Bulgarian and Serbian Translations
- 487 *Мая Петрова-Танева*, Св. императрица Теофана в сръбската средновековна книжнина
Maiia Petrova-Taneva, St Empress Theophano in Serbian Medieval Literature
- 513 *Весна Сара Пено*, Јединствени црквени пој – „српска” молитвена песма у контексту балканске појачке традиције
Vesna Sara Peno, The Unique Church Singing – “Serbian” Prayer Song in Context of the Balkan Chanting Tradition
- 533 *Станоје Бојанин*, Чин исповести у јужнословенским рукописним књигама од почетка XIII до почетка XVI века
Stanoje Bojanin, The Rite of Confession in South Slavonic Manuscripts from the Early 13th to the Early 16th Centuries
- 573 Списак аутора – List of Contributors

ЧИН ИСПОВЕСТИ У ЈУЖНОСЛОВЕНСКИМ РУКОПИСНИМ КЊИГАМА ОД ПОЧЕТКА XIII ДО ПОЧЕТКА XVI ВЕКА*

Једна од важнијих обавеза архијереја новоуспостављене Жичке архиепископије (1219) било је јачање присуства Цркве у локалним заједницама и парохијама. Свети Сава је као први архиепископ (1219–1236) обилазио у више наврата вернике, „предајући им врлине и добре обичаје”.¹ У својим је „поукама”, како његова обраћања пастви називају писци Доментијан и Теодосије, упозоравао на опасност од јереси и телесних грехова. Међу телесним гресима издвојено је опијање и више различитих сексуалних престапа, као што су блуд, прељуба, мужелоство (хомосексуални однос), скотолоштво и сл.² Насупрот томе, понашање пожељно Богу је представљано у виду покајања, исповести, „плакања” над гресима или „мржњи” према њима, односно „исправљању свога живота”.³ Истицан је есхатолошки значај покајања позивањем верника да обличе „овде сами сада грехове своје”, да не би неисповедани греси били „као горки тужиоци против нас” на Страшном суду.⁴

Пастирске поуке о борби против греха зарад спасења стоје у непосредној вези са обавезном исповести и причести, које је прописивала средњовековна Црква. У пенитенцијалу за који се сматра да су га саставили клирици у време владавине Стефана Душана (1331–1355), одређени су узрасна доб и време обавезне испо-

* Истраживање објављено у овом раду финансирано је од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 *Теодосије*, Житије светог Саве, 146.

2 *Теодосије*, Житије светог Саве, 166.

3 *Доментијан*, Житије светог Саве, 239, 240.

4 *Теодосије*, Житије светог Саве, 167.

✠ ПОВЕДАНІЕ ДВО, ГЛАСЬ ГРШН ГВНМОЕ ЧУ, ПЬНІ МЛЖЕ П
ШТА ВН БЪ ГРХИ ТВОЕ :-

Пророк Натан указује Давиду на учињени грех и Давидово покајање пред Натаном
Минхенски псалтир, крај XIV века, илустрација 50. псалма, Cod. slav. 4, fol. 66r
Објављено љубазношћу Баварске државне библиотеке у Минхену

вести. По навршеној дванаестој години живота свако је био дужан да се, под претњом забране причести и одлучења из Цркве, исповеди два пута годишње – једном на сиропусну недељу и други пут на Филипове покладе, дакле пред Васкршњи и Божићни пост.⁵ Надзор над верским и црквеним животом појединаца држава је препустила Цркви, што је у световном праву формулисано четвртим чланом Душановог законика „О духовном дугу” (преведено као „духовна дужност” или „духовне ствари”). У том се члану од верника захтева да се „повинују” свом архијереју и да га „слушају”.⁶ Изнети примери о значају исповести и покајања имали су своје исходиште углавном у универзалном канонском праву, одлукама светих апостола, светих отаца и сабора цркве, који су пак били засновани на ауторитету Светог писма.

Исповест или покајање представља једну од светих тајни хришћанске цркве.⁷ Обред је имао посебну текстуалну форму названу чин исповести, у којој је утврђен редослед радњи и молитви. Састав

5 Соловјев, Српска црквена правила из XIV века, 36. Неуједначени су били погледи на узрасну доб. У Одговорима Јована Китрошког драчком епископу Константину Кавасили, преведеним на српскословенски као допунски чланак Синтагме Матије Властара, граница обавезне исповести за дечака је навршених 14, а за девојчицу од 12. године живота, *Троицки*, Допунски чланци, 80. Границе су се могле спустити до узраста детета од седам, осам или десет година, *Алмазовъ*, Тайная исповѣдь III, 345–360.

6 Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354, 44, 90; Законик цара Стефана Душана, књ. I, 164, 165; за коментар члана вид. Соловјев, Законик цара Стефана Душана, 173–174.

7 Општи преглед са подробном литературом код *Ткаченко*, Исповедь, 624–634; ODB I–III, 493, 1622, 1825. Преглед историје исповести и више исповедних чинова и молитви из различитих грчких рукописа и словенског Синајског евхологиона, њихову класификацију и анализу обреда пружа *Арранзи*, Избранные сочинения, објавивши и садржај из руских штампаних богослужбених књига и др. У књизи су изнова објављена истраживања из *Orientalia Christiana Periodica* (OCP): *Arrenz*, Prières pénitentielles (OCP 57) 87–143, 309–329; (OCP 58) 23–82; *Idem*, Formulaire de confession (OCP 58) 423–459; (OCP 59) 63–89; 357–386.

За важнију литературу на српском језику вид. *Мирковић*, Православна литургија, 102–106; *Цисарж*, Развој чина тајне покајања, 139–155; *Милошевић*, Света тајна исповести и покајања, 11–118. Недавно је објављен тематски зборник српских теолога насловљен „Покајање, праштање и спасење у савременој (постмодерној) култури”.

је углавном део требника и нешто ређе служабника, основних богослужбених књига верског и друштвеног живота православних јужнословенских, односно српских и бугарских средњовековних епархија. Постојало је више различитих текстова чина исповести према којима су се духовници руководили приликом вршења обреда, што није била неуобичајена појава у византијском свету. У науци је одавно примећено разнообразје исповедних чинова у грчким, јужнословенским и руским средњовековним богослужбеним књигама.⁸ Када је реч о јужнословенским рукописима, та је појава детаљније, систематичније и прецизније представљена у овом раду. Истраживања су обухватала нешто више од 50 необјављених јужнословенских ћириличних рукописа од друге половине XIII до почетка XVI века, односно од најстаријих сачуваних текстова чина исповести из времена после Синајског глагољског евхологиона до појаве његових првих штампаних издања у Горажданском (1523) и Вуковићевом требнику (1538–40). Намера је да се у краћим цртама представи садржај чина исповести и структура текста, те предложи класификација разноликог материјала према типу, садржају и времену појављивања у рукописном наслеђу.

У пракси, та разноврсност је била и већа. Текст обреда није детаљно прописивао извођење свих његових елемената, пре свега ток усменог изношења саме исповести. Понуђена решења су се разликовала. Казивање исповедника о својим гресима било је најчешће спонтано и импровизовано, што се препознаје у коментару *исповѣсть се кѣмѣ и дѣс кѣх покаяннѣ*.⁹ У другим случајевима, чин исповести је могао да садржи извештај попис грехова о којима је духовник требало да испита покајника, и *все по редѣ тако исповѣсть*,¹⁰ док је најдетаљнија антиципација изношења исповести

8 *Дмитріевскій*, Богослужение, 198–213; *Алмазовъ*, Тайная исповѣдь I, 202, 208, passim; *Цисарж*, Развој чина тајне покајања, 146; *Аррани*, Избранные сочинения, 164; *Корогодина*, Исповедь в России, 41, 324; *Шнитер*, Пѣтица, 232.

9 Требник РНБ Q.п.I.24, л. 16б. Садржај коришћених рукописа српске рецензије старословенског језика доступан је на веб сајту Руске народне библиотеке у Санкт-Петербургу.

10 Требник РНБ Q.п.I.61, л. 104а из XIV века.

представљена у упутнику, састављеном од разних питања у вези са појединим греховима, на која је требало током исповести одговорити.¹¹

Основна структура чина исповести из Синајског глагољског евхологиона

Најстарији словенски текст чина исповести се сачувао у Синајском глагољском евхологиону из XI века и сматра се да у таквом облику потиче из времена мисије Ђирила и Методија и њихових ученика.¹² Да ли састав из XI столећа заиста одражава стање из ранијег периода не можемо са сигурношћу рећи, имајући у виду појаву груписања појединих исповедних молитви у богослужбеним књигама независно од чина исповести (вид. ниже). У каснијим временима је „синајски” образац доживео различите промене у виду прекомпоновања, скраћивања или проширења садржаја. Та је појава документована у ћириличним књигама са краја XIII и почетка XIV века у којима се налазе текстови временски најближи старом глагољском рукопису.

Текст чина исповести из глагољског евхологиона чине две основне целине: прва обухвата поуке духовника непосредно пред исповест и после ње, као и образац саме исповести покајника, што се изговарало изван цркве.¹³ Други део чине молитве и одабрани псалми које је духовник читао над покајником у цркви. Угледни руски научник Александар Алмазов је прву целину означио као „субјективни” или „уставни”, а другу као „објективни” или „моли-

11 Упитници нису једнообразни, мада садрже сличан репертоар грехова. У јужнословенским текстовима се могу наћи упитници општег типа, али и они састављени према полу исповедника. У Русији XV–XVII века се посебно развила таква врста штива, те настају посебни упитници за сваку друштвену групу (за племиће, судије, монахе и монахиње, свештенике, девојке, младиће, удовице и удовце, и сл.), *Корогодина*, Исповедь в России, 23–24, 414, passim.

12 Општи преглед ове рукописне књиге, *Пенкова–Цибранска*, Синајски евхологий, 604–614. У раду је коришћено издање *Nahfigal*, Euchologium Sinaiticum. Текст чина исповести је изнова објавио *Arranz*, Formulaires de confession, 435–445; *Аррани*, Избранные сочинения, 96–104.

13 Првѡе сице бѡваеѡтъ пооучѡенне. глѡѡт емоу нерѡѡн прѡѡд црквѡѡѡ сице, *Nahfigal*, Euchologium Sinaiticum, 177–178.

твени” део, те се ова подела задржала и данас у науци.¹⁴ Језгро објективног дела састављено је од молитви углавном преведених са грчког, од којих се две налазе у најстаријем сачуваном грчком евхологиону из друге половине VIII века (Барберини №336) независно од чина исповести.¹⁵ Једна је намењена онима који се кају: „Ти си преко пророка твога Натана даровао опроштај Давиду који се покајао за грехе своје” (БЖЕ СПСЕ НАШЪ. ДАВЪН ОТПОУЩЕННЕ ГРЪХОВЪ. ДДОУ КАЖШЮ СМ НАТАНОМЪ ПРКОМЪ) и читана је пред исповест, а друга онима који се исповедају: „Који си Петру и блудници сузама подарио опроштај” (ГГ БЖЕ НАШЪ. ДАВЪН ПЕТРОВИ СЛЪЗАМИ ПОКААННЕ. І БЛДЪННИЦИ ОТПОУЩЕННЕ ГРЪХОМЪ), и изговарала се после исповести, као разрешна молитва од греха.¹⁶ Обе су имале неизоставно место у грчком исповедном обреду,¹⁷ задржавајући централно место и у словенским редакцијама.¹⁸ Према класификацији византијских исповедних формулара коју је саставио Аранц, чин исповести Синајског глагољског евхологиона припада презвитерском типу, састављеном од молитви и псалама.¹⁹

14 *Алмазовъ*, Тайная исповѣдь I, 209. Уп. *Кожухаров*, Една редакция, 353; *Трифуновић*, Азбучник, 164; *Пенкова-Цибранска*, Синајски евхологий, 609; *Шниттер*, Пѣтища, 234.

15 Издање најстаријег грчког евхологиона и молитви приредили су Велковска и Паренти у књизи *L'Eucologio Barberini* gr. 336, №201, №202.

16 Словенски текст је наведен према, *Nahtigal*, *Euchologium Sinaiticum*, 225, 230–231. О наведеним молитвама вид. *Arranz*, *Liturgie de l'Euchologe slave*, 52; *Аррани*, *Избранные сочинения*, 42–46; *Милошевић*, *Света тајна исповести*, 117; *Цисарж*, *Развој чина тајне покајања*, 147, 150. Њихова функција унутар обреда исповести није била по себи унапред одређена, *Ткаченко*, *Исповедь*, 630.

17 Те две молитве су према *Ткаченко*, *Исповедь*, 630, биле и једине молитве у већини цариградских патријаршијских евхологиона до XIII века.

18 У науци је изнето нетачно мишљење да молитва „Ти си преко пророка твога Натана...” није представљала устаљени део репертоара јужнословенских чинова исповести све до краја XV века, *Цисарж*, *Развој чина тајне покајања*, 150. Систематским прегледом текстова чина исповести из периода XIII–XV век добијају се сасвим другачији подаци.

19 *Аррани*, *Избранные сочинения*, 93–94, 96, класификовао је византијске исповедне формуларе према садржају у пет група: једну чине само молитве, другу молитве и псалми, остале су проширене јектенијама или читањима из Светог писма, односно са оба та елемента.

Међутим, свеобухватна истраживања Алмазова су показала да словенски текст обреда по својој структури нема „ближе сличности” са грчким и да представља самосталну компилацију словенске клирикалне средине.²⁰ Избор псалама и молитви и њихов формални распоред се знатним делом не подударе са грчким текстовима обреда. У глагољски чин није укључен најчешћи покајни 50. псалом, док састав испуњавају молитве које нису грчког порекла.²¹ Необичност структуре словенског обрасца подстакла је Алмазова да препозна западно-грчке односно јужноиталијанске узоре, што је касније углавном прихваћено.²² Други угледни руски истраживач црквене пенитенцијалне књижевности Николај Суворов изнео је мишљење да се у потпуности не може искључити латинско порекло словенског текста.²³ Објективни, молитвени део отпочиње молитвом која се изговарала у првом лицу једнине, и она није грчка.²⁴ Позната је на старобаварском дијалекту у две редакције и два преписа из IX и XI века, и названа је Светомерамска молитва, према Манастиру Св. Емерама у Регензбургу где је пронађена. Не постоји потпуна сагласност истраживача о односу словенског и старовисоконемачког текста. Наспрам првобитних и данас преовлађујућих закључака о старобаварском оригиналу, изнете су извесне претпоставке и о његовом словенском пореклу.²⁵ Слично обе-

20 *Алмазовъ*, Тайная исповѣдь I, 207, 211.

21 Према старословенском чину исповести читало се више псалама, 4, 12, 24, 37. и 53, од тога у грчким чиновима присутни су само 24, 37. псалом, *Алмазовъ*, Тайная исповѣдь I, 210. Уп. *Цисарж*, Развој чина тајне покајања, 149.

22 *Алмазовъ*, Тайная исповѣдь I, 207–208; *Arranz*, Liturgie de l'Euchologe slave, 58; *Аррани*, Избранные сочинения, 164.

23 *Суворовъ*, Вѣроятный составъ, т. IX, 393. О западним узорима у исповедном чину, вид. *Grafenauer*, Karolinška kateheza, 84–102.

24 Молитва отпочиње ГГ бѣе всемогъи. тебѣ бѣдѣ азъ исповѣденъ. всѣхъ моиѣхъ грѣхъ..., (л 72а–72б), *Nahrtigal*, Euchologium Sinaiticum, 208–215. Уп. *Алмазовъ*, Тайная исповѣдь I, 211.

25 Вацлав Вондрак је први указао на везу између старословенског и старобаварског текста молитве и извео закључак о словенском преводу, *Vondrák*, Althochdeutsche Beichtformeln, 122, 124–125; *Vondrák*, Frisinské památky, 15–16. Искрпан преглед истраживања и разматрање актуелног питања о односу ових молитви, *Джошов*, Сант Емерамската молитва, 67–146. Уп. *Пенкова*–

лежје има и први, уставни део, за који, такође, не постоји грчки предложак.²⁶ То је подстакло истраживаче да аутора ове компилације потраже међу словенским клирицима из времена ране словенске писмености, и избор је пао на најплоднијег од њих, Методијевог ученика Климента Охридског.²⁷

О чину исповести током наредног, XII stoleћа не може се ништа одређеније рећи. У малобројним сачуваним словенским богослужбеним књигама тога времена посведочено је присуство исповедних молитви груписаних независно од поретка исповедног чина. Таква пракса, видели смо, није непозната у књигама грчког језика. Најстарије сачувани руски служабник са краја XII или почетка XIII века, Служабник Св. Варлаама Хутинског, садржи три молитве истоветно насловљене *Млтва надъ исповѣдајуцимъса*.²⁸ То су уобичајене исповедне грчке молитве – међу њима и две основне, напред описане – које се налазе у чину исповести Синајског евхологиона (Алмазов №4, 6, 8). Оне формирају посебан блок у којем су преношене, независно од синајског обрасца. За разлику од гла-

Цибранска, Синајски евхологий, 609. О Светомерамској молитви у немачкој књижевности вид. *Ehrismann*, *Geschichte der Deutschen Literatur*, 337–341.

26 У издању *Frček*, *Euchologium Sinaiticum*, 491–498, уз словенски је паралелно штампан грчки текст, који је изостао у уставном делу чина исповести. Критички осврт на Фрчеков одабир грчких текстова у контексту данас познатих, изнесен је у *Велковска–Паренти*, *Една молитва*, 154–156.

27 Ту је претпоставку својевремено изнео Вондрак, али без неког већег утицаја. Ипак, први део глагољског чина исповести, заједно са Светомерамском молитвом, уврштен је у *Климент Охридски*. Сљбрани сљчинения III, 510–521, иако су приређивачи свесни да ауторство „науката не е установено с никаква непоклатима сигурност, тљј като липсват конкретни данни”, Исто, 510.

28 *Jagić*, *Euchologium*. *Glagolski spomenik*, 132, указао је на неке (не и све) молитве које су исте као молитве из Синајског евхологиона. Опис Служабника, *Горскій–Невоструевъ*, *Описаніе*, №343, 9; *Алмазовъ*, *Тайная исповѣдь III*. *Приложенія ко второму тому*, 50, 51, објавио је неколико молитви из ове књиге. За новије податке вид. *Православная энциклопедия 6* (Москва 1997) 610–611, s.v. Варлаама Хутинского служебник; *Ю. И. Рубан*, *Служебник Варлаама Хутинского*, *Ученые Записки Российского Православного университета ап. Иоанна Богослова*, Вып. 2, Москва 1996, 99–129 (рад ми је остао недоступан). Садржај Служабника је доступан на сајту московског Државног историјског музеја (ГИМ) <<https://catalog.shm.ru/entity/ОБЪЕКТ/17824-3?album=622494765&index=8>> (посећен 31. августа 2019. г.).

гољског текста који се завршава једном разрешном молитвом од епитимије (Алмазов №15), Варлаамов служабник садржи четири такве молитве, три јужнословенске (Алмазов №15, 16, 20) – од којих је друга „синајска” – и једну уобичајену за руске богослужбене књиге (Алмазов №22).²⁹

Чин исповести из Номоканона Св. Саве

Почетком XIII века документован је краћи чин исповести у Номоканону Св. Саве. Он представља педесет и треће поглавље књиге које је насловљено *҃ннѣ. рѣкше ѿбѣтвы ѿцѣщенню и приидрѣнню кающихъ се*.³⁰ То је текст обреда „очишћења и помирења” покајника који је другачији од синајског обрасца. У њему се читају 50, 37. и 102. псалам и две молитве намењене за „оне који се кају”, а нема их у глагољском Евхологиону и ћириличном Варлаамовом служабнику. Састављен од псалама и молитви, без додатних упутстава, обред одликује знатна прилагођеност локалним праксама вршења исповести. Прва је наведена молитва „Који си предао кључеве Царства твога Петру, врховном апостољу...” (*Влѣко г҃и бѣ нашъ. нже кључе цр҃ьствна твоѣго. петроу врховнемоу ап҃слоу пороу҃тнвѣ*), док друга „Боже, Ти си преко пророка Натана даровао опроштај Давиду...” (*бѣ простиын нафаномъ прѣркомъ двѣда своѣ исповѣдавша прѣгрѣшениа*) садржи обједињене мотиве из две најстарије, напред поменуте исповедне молитве (пророк Натан и Давид, сузе Петра и блуднице, покајање Манасије, цариника и помен блудног сина). За разлику од прве, која није имала ширу примену у покајничкој пракси српске и бугарске православне цркве у наредних неколико столећа,³¹ друга молитва је чинила саставни део другачијег испо-

29 Молитве су обележене бројевима који означавају њихов распоред на одвојеним пописима јужнословенских и руских молитви које је саставио *Алмазовъ*, *Тайная исповѣдь* I, 225, 311. Према тим пописима означене су и све друге молитве поменуте у нашем раду.

30 Законоправило или номоканон светога Саве, л. 266а–б; о томе *Троицки*, *Како треба издати Светосавску Крмчију*, 89.

31 Молитва је чешће присутна у српскословенским рукописима друге половине XVII века, као део исповедног обрасца презвитерског типа, сведеног на молитве и делимично заснованог на „синајској” структури обреда, *Хил. №304*

ведног обрасца, примењеног у Епитимијном номоканону Јована Посника (вид. ниже). Опште узевши, чин исповести није оставио већег трага у јужнословенској рукописној традицији и његово присуство је сведено на преписе Светосавског номоканона. У књигама свакодневне богослужбене праксе, служабнику и требнику, преовладали су старији образац Синајског евхологиона и његове прераде.

„Синајски” чин исповести друге редакције

Целовит препис чина исповести из синајског глагољског рукописа није сачуван у каснијим временима. Уставни део је испуштен, и текст обреда је сведен на његов други, молитвени део, што је најраније документовано у требницима српске рецензије с краја XIII и почетка XIV века, Григорович №35,³² Зограф №50³³ и РНБ Q.п.І.24.³⁴ Обред отпочиње Светомерамском молитвом, иза које следе исти псалми (4, 12, 24, 37) и молитве (Алмазов №1, 4, 5, 6, 8), све до друге постисповедне молитве (Алмазов №9) и 53. псалма, који су испуштени.³⁵ Истовремено са испуштањем делова тек-

и рукописи IX Н 12 и IX Н 14 Народног музеја у Прагу. Она није укључена у листу јужнословенских, већ руских молитви, *Алмазовъ*, Тайная исповѣдь I, 310, 311. Треба указати да истим стиховима отпочиње и једна посве другачија, архијерејска молитва, читана приликом постављења духовника, *Алмазовъ*, Тайная исповѣдь II, 165–166; *Истини*, Тайная исповѣдь III. Приложенія ко второму тому, 35–36.

32 Садржај рукописа је прегледан 21. априла 2018. године на сајту <<http://old.stsl.ru/manuscripts/fond-87-sobranie-v-i-grigorovicha/35>>. *Jagić*, Euchologium. Glagolski spomenik, 132, чин исповести овог рукописа је довео у везу са Синајским евхологионом и указао на заједничке молитве. У овом раду је прихваћено датирање рукописа у крај XIII века према *Турилов*, К определению, 66 нап. 7.

33 Основне информације о рукопису, *Райков и др.*, Каталог, №50, 50–51; Каталог славянских рукописей афонских обителей, №984, 441.

34 *Гранстрем*, Описание, 107. Прихваћено је датирање у сам крај XIII и почетак XIV века, изведено на основу детаљне анализе, *Афанасьева*, Чинопоследование великого освящения воды, 27–28.

35 *Алмазовъ*, Тайная исповѣдь I, 225. У требницима Зограф №50 и РНБ Q.п.І.24 због оштећења рукописа не читају се наслов чина и Светомерамска молитва, док у целовитом тексту Требника Григорович №35 недостаје (омашком?) позивање на 37. псалам који је део ове редакције.

ста јавља се тенденција, примећена и век раније, увећања броја разрешних молитви по окончању епитимије. Чин исповести из Зографа №50 садржи само једну, „синајску” разрешну молитву,³⁶ док се у друге две поменуће књиге налази по још једна, међу којима је и молитва из Служабника Варлаама Хутинског (рукопис РНБ Q.п.І.24).³⁷ Разрешне молитве су у овој редакцији окупљене под краћим насловом, И се мѡлтва раздрѣшити исповѣдника,³⁸ или дужим, у виду старијег, глагољског обрасца, Мѡлтва раздрѣшеник исповѣдника егда спѣовити се стѡмоу ѡбщению,³⁹ односно Молтва на раздрѣшенне исповѣднику кгда хоцетъ причестити се.⁴⁰ За преписе чина исповести српских требника које је познавао (Григорович №35 и РНБ Q.п.І.24), Алмазов каже да „уставная часть совершенно опускается” и у њима препознаје карактеристични текст обреда исповести XIV и XV века.⁴¹ Заправо, ти састави одражавају претходно стање (пре 1300. године), обележено скраћивањем текста, и процес формирања групе разрешних молитви. Тај процес је заокружен у једној другачијој редакцији „синајског” обрасца у којој је број разрешних молитвих увећан и утврђен, обухватајући постојеће из наведених требника. Слободан однос према првобитном тексту из Синајског евхологиона препознаје се у опадању значаја Светомерамске молитве. Она није унета, на пример, у чин исповести Требника Григорович №34 с краја XIII века, у којем је присутан стари поредак псалама

36 Зограф №50, л. 123б. Изнесена тврдња је условна, јер препис ове молитве није у целини сачуван, а тиме и крај текста чина исповести.

37 Новоуведене молитве се налазе на листи под бр. 16. и 17, *Алмазовъ*, Тайная исповѣдь I, 225. За ниједну од њих Алмазов није пронашао грчки предложак, Исто, 213, 226.

38 Григорович №35, л. па; Зограф №50, л. 123б.

39 Требник РНБ Q.п.І.24, л. 17а–б. Cf. *Nabtigal*, *Euchologium Sinaiticum*, 241.

40 Служабник српске рецензије из друге половине XIII века РНБ Q.п.І.68, л. 69а. У њему је исписана, издвојено од текста обреда (који се у рукопису не налази), „синајска” разрешна молитва у нешто другачијој верзији. Та молитва није примећена у опису рукописа у Сводный каталог, № 397, 328.

41 *Алмазовъ*, Тайная исповѣдь I, 212–213. *Кожухаров*, Една редакция, 353, прихвата мишљење Алмазова изузимајући понуђене хронолшке оквири и закључује да „изводите на Алмазов за две редакции на Синайския изповеден чин по сщество остават валидни.”

и молитви.⁴² Светомерамска молитва је скоро сасвим нестала из јужнословенских богослужбених књига после 1300. године, на шта упућују свега три њена сачувана преписа.⁴³

Уставни део старог Синајског евхологиона није био непознат у позносредњовековној рукописној традицији и обредној пракси. Његов мањи део сачувао се у каснијим преписима као део посебне редакције, док је у пуном облику, колико нам је познато, сачуван само у једном рукопису, Требнику манастира Дечани №67 из средине XIV века. Континуирано излагање уставног дела је у Дечанском требнику раздвојено на две целине. Једну чине предисповедна поука духовника (поучити и прѣжде) и исповедни формулар намењен покајнику (исповѣдаю се), док иза молитвеног дела и исповести следи постисповедна поука свештеника (по сеѣм сѣде попь сѣ исповѣдав'шимъ се. сѣ тихостню. поучитъ и). Тиме је текст обреда усклађен са поретком његовог извођења, док је истовремено сачуван обичај излагања предисповедне поуке испред цркве, што није уобичајено за позносредњовековну праксу која је следила нови образац.⁴⁴

42 Опис и датирање рукописа, Сводный каталог, 329–330. Чин исповести је сачуван на једној страни версо листа, у исто тако фрагментарно сачуваном требнику. Познати су наслов, кратак опис радње учесника обреда, позивање на читање 4. псалма и друга по реду молитва из Синајског глагољског евхологиона. Својевремено је *Jagić*, *Euchologium. Glagolski spomenik*, 132, указао да рукопис садржи исту молитву као и Синајски евхологион. Садржај рукописа је прегледан 19. јула 2017. на сајту: <<http://old.stsl.ru/manuscripts/fond-87-sobranie-v-i-grigorovicha/34>>. Имајући у виду напред речено, требало би истаћи да су оцене изнете у овом раду условљене постојећим стањем малобројне изворне грађе са краја XIII и почетка XIV века која углавном садржи непотпуно сачуван текст обреда (вид. горе нап. 35).

43 Ову појаву је детаљно испитала Маријана Цибранска, прегледавши 52 рукописа настала у периоду од XIV до XVIII века који се чувају у софијским научним библиотекама и издвојила свега два са текстом Светомерамске молитве: Зајковски требник (XIV век) и Требник НБКМ №616 (XVI век). У групу рукописа који садрже ову молитву убраја се осим Требника Григорович №35 и Требник Григорович №32 (крај XV или поч. XVI в.), *Цибранска*, *Аспекти*, 187–197. Изостављање Светомерамске молитве у чину исповести приметно је у позносредњовековним рукописима који се чувају у манастирским збиркама Дечани, Пећ, Хиландар, Пљевља и у збиркама рукописних књига научних библиотека у Београду.

44 *Цибранска-Костова*, *Към историята на изповедния чин*, 258, је узгредно

Облици трансформације текста чина исповести из XI века ни су били једнообразни. Друга редакција обележена је испуштањем његове прве половине, при чему је задржан само молитвени део. У њој је обликовање разговора између духовника и исповедника остављено самим учесницима обреда. Изузетак представља Требник Зограф №50, у којем се исповест усмерава питањем о првом сексуалном искуству и губитку невиности исповедника, које не потиче из старог синајског чина.⁴⁵ У постављеном питању се открива утицај једног другачијег исповедног обрасца који је постојао упоредо са текстом обреда из Синајског евхологиона. Био је то чин исповести (Псеудо) Јована Посника.

Исповедни чинови приписани Јовану Поснику

Средњовековна традиција је ауторство релативно популарног грчког Епитимијног номоканона са текстом исповедног чина приписивала цариградском патријарху Јовану Поснику с краја VI века. То је, заправо, састав који је настао касније, у дужем временском периоду, вероватно у IX веку, а његов најстарији препис потиче из наредног столећа. До X века настала су два посебна текста, старији Канонариј (Κανονάριον) и млађи *Didascalia patrum* (Διδασκαλία πατέρων), који су могли бити удружени у јединствен састав, о чему сведочи поменути рукопис.⁴⁶ Оба грчка текста садрже чин исповести – њиме отпочиње *Didascalia patrum* и завршава се Канонариј. Обред се састоји од поуке духовнику како да води исповест и која питања да постави исповеднику. Углавном су разматрани сексуални и телесни греси и њима одговарајуће епитимије. Испо-

и уопштено, али тачно указала „че глаголическият изповеден архетип од СЕ (Синајски евхологион – прим. С. Б.) в Дечани 67 е много добре запазен чрез така нареченото поучение или екзортацијата на духовниот отец”, што је потврђено нашим детаљнијим испитивањем које је изложено ниже у тексту.

45 Зограф №50, л. 123б.

46 *Van de Paverd*, *Kanonarion*, 187–195, 200–201. Уп. *Аррани*, *Избранные сочинения*, 20–21. За релевантну литературу, вид. у *Попов–Максимович*, *Иоанн IV Постник*, 481–483. Оба састава чинили су највећи део каснијих грчких редакција под називом Ἀπολογία καὶ τᾶξις и *Logos ad poenitentes*, *Van de Paverd*, *Kanonarion*, 25–27, 204–206.

ведних молитви нема много – најчешћа је она коју садржи Светосавски номоканон (вид. горе), уз неизоставно изговарање 50. и 69. псалма.⁴⁷ Обред се, према упутству, вршио у цркви или на неком „чистом” и „тихом” месту. Он припада другачијој традицији од оне из Синајског глагољског евхологиона. Према Аранцовој класификацији, то је тип исповедног формулара где је духовник „нерукоположени монах”.⁴⁸

Словенски превод је начињен, према уопштено изнетим претпоставкама појединих аутора у Бугарској током X века.⁴⁹ Поузданије сведочанство о употреби Посниковог номоканона у словенским епархијама потиче од руских клирика с краја прве половине XII века,⁵⁰ док су најстарији сачувани словенски преписи настали тек крајем XIII столећа. Један од њих се налази у руском Устјушком црквеноправном зборнику састављеном од *Didascalia patrum* и Канонарија и сматра се да је најближи првобитном словенском преводу.⁵¹ Из истог времена потиче у науци мање познат, краћи текст из српског требника који је неко време био својина Манастира Грачанице (РНБ Гилфердинг №21).⁵² Оба нај-

47 У појединим редакцијама после читања псалама, изговарале су се краће молитве, често по више пута, Господи помилуј, Трисвета песма и сл. За опис обреда вид. *Заозерскій-Хахановъ*, Номоканонъ Јоанна Постника, 36–37. Уп. *Цибранска-Костова*, Покаяната книжнина, 163–164. *Алмазовъ*, Тайная исповѣдь III, 349, сматра да обред представља „прототип свих исповедних чинова”. Сличних погледа је и *Van de Paverd*, Kanonarion, 194, према којем је аутор Посниковог номоканона био и “the first author to describe a penitential rite for the East”.

48 *Аррани*, Избранные сочинения, 94, 116.

49 *Цибранска-Костова*, Покаяната книжнина, 156. О томе: *Найденова*, Правните паметници в Първото българско царство, 161–162. За ранија разматрања вид. *Заозерскій-Хахановъ*, Номоканонъ Јоанна Постника, 38; *Павловъ*, Номоканонъ при Большомъ Требникѣ, 32.

50 Питања Кирика новгородском епископу Нифонту, *Павловъ*, Номоканонъ при Большомъ Требникѣ, 32 нап. 1.

51 Словенски текст из Устјушког зборника објавио *Суворовъ*, Вѣроятный составъ, т. VIII, 415–434.

52 Сводный каталог, 369–370. Уп. *Бојанин*, Пенитенцијални састави, 177 нап. 84. Епитимијни састав из Грачаничког требника је у науци одавно али не и довољно познат. *Дмитријевскій*, Богослужение, 201–202 (наводи га под бр. 22),

старија словенска преписа Епитимијног номоканона садрже *Didascalia patrum*, чије верзије одражавају различиту традицију дисеминације грчког текста, што се одразило на лексику и делове садржаја словенских састава.

Из прве половине XIV века потичу две текстуалне редакције Посниковог номоканона са чином исповести – једна на српскословенском језику из Требника ЈАЗУ (ХАЗУ) Ша52⁵³ и друга из бугарскословенских преписа ГИМ Хлуд. №76 и ЦИАИ №1160.⁵⁴ Ова последња, показала се постојаном и присутна је у каснијим, српскословенским верзијама из друге половине XV (Требник са Епитимијним номоканонем БАН №53) и првих деценија XVI столећа („Законик” Дечани №116).⁵⁵ Делови садржаја те редакције могли су се касније комбиновати са пасусима и поглављима других црквеноправних текстова, као што су мањи пенитенцијали (Требник БСП №171 из 1526. г.). На основу броја сачуваних рукописа и њиховог учесталог присуства у требницима, посебно важној књизи у пастирској пракси Цркве, може се закључити да је Посников тип обрасца исповести био релативно добро заступљен у позним столећима средњег века.⁵⁶

Значај Грачаничког требника за истраживање словенског рукописног наслеђа Посниковог номоканона и исповедне праксе знатно је већи него што је то на први поглед приметно. За разлику од устјушке и јужнословенских редакција из прве половине XIV века, његов чин исповести садржи уз уобичајену и више других молитви, од којих су неке присутне у текстовима „синајског” обра-

препознаје у њему само чин исповести Јована Посника, док га *Корогодина*, *Исповедь в России*, 21, 377, 560, помиње узгред, као српски исповедни чин који не садржи „понављања” и упитник.

53 Основне информације о рукопису, *Mošin*, *Ćirilski rukopisi*, №174, 231–233.

54 Вид. *Алмазовъ*, *Тайная исповѣдь I*, 236 (за први рукопис); *Цибранска-Костова*, *Покаяната книжнина*, 201–241 (за обе књиге). Посников номоканон приступачан је у фототипском издању рукописа ЦИАИ №1160, Архивски номоканон, л. 446–596.

55 *Бојанин*, *Пенитенцијални састави*, 163–164.

56 Алмазов је изнео мишљење засновано на тада познатим рукописима да је дело Псеудо-Јована Посника било краће време присутно у црквеној пракси Јужних Словена, *Алмазовъ*, *Тайная исповѣдь I*, 203.

сца.⁵⁷ Грачанички текст обреда превазилази локално, епархијско обележје и шире је присутан у свету словенске књиге. Он се налази у руском требнику из прве половине XIV века (ГИМ Чуд. №5),⁵⁸ који садржи скоро идентичан чин исповести. Основна разлика је та што је у руском требнику чин исповести издвојен из епитимијног номоканона и проширен упитником са листом од 96 грехова и двама јужнословенским разрешним молитвама које се налазе у српском Требнику РНБ Q.п.1.24 или старијем, руском Варлаамовом служабнику.

Грчки чин исповести Јована Посника одликује разноврсност текста,⁵⁹ што се одразило и на словенске саставе. Упоредо са обредом из Епитимијног номоканона, постојао је другачији састав чије је ауторство приписано истом архијереју: *Иже въ стѣхъ ѿца нашего Іѡанна архіѣпа Кѡнстантина градѣ Постника. како подѣаѣтъ бывати исповѣданиѣ кающимъ се.*⁶⁰ Био је то самостални текст исповести у односу на епитимијни номоканон, сачињен од молитви и упитника чија су питања тематски знатно разноврснија од набрајања сексуалних престапа. Текстолошка веза два Посникова исповедна чина препознаје се у појединим фразама предисповедног дела (издвајање цркве или другог „чистог места” за обављање исповести, формула „Исповедам ти оче... све тајне грехове срца мога”), у сету почетних питања из упитника која се тичу губитка невиности исповедника и наслову који се позива на ауторитет „константинопољског архиепископа Јована Посника”. Састав се завршава молитвама међу којима су и две најстарије и најчешће, напред наведене грчке молитве (Алмазов №6, 8). Најстарији познати текст оваквог обрасца потиче из XIV века, и донедавно су била позната само два јужнословенска

57 Од пет постојећих молитви, три се читају у Синајском евхологиону и Служабнику Варлаама Хутинског, у редакцији превода и редоследу молитви из другопоменуте књиге.

58 О идентификацији текста из ГИМ Чуд. №5 са Псеудо-Посниковим чином исповести и његово издање, *Алмазовъ, Тайная исповѣдь I, 237; III, 102–105, 159, 274–277*. У новије време је овај чин разматрала *Корогодина, Исповедь в России, 52, 54–56, 409–412*, у контексту развоја исповедних упитника у Русији.

59 *Аррани, Избранные сочинения, 20*; уп. *Ткаченко, Исповедь, 630*.

60 *Алмазовъ, Тайная исповѣдь III, 91*.

(српска) преписа у требницима ГИМ Хлуд. №118, пергаментној књизи из XIV века и ГИМ Синод. №307 (374) из прве половине XV века.⁶¹ То је подстакло на закључак о слабијој заступљености исповедног обрасца са упитником у јужнословенској црквеној пракси.⁶² Додатна истраживања која смо предузели указују на постојање најмање још шест јужнословенских (српских) преписа истог чина. Три потичу из служабника – рукописи БАН №48 са почетка XV века,⁶³ ПМХ №26 са краја XV века⁶⁴ и МСПЦ №214 из око 1500. године⁶⁵ – и три из требника – рукопис из конволута Зограф №13 (прва трећина XV),⁶⁶ МСПЦ Грујић №67 (1490/1500)⁶⁷ и МСПЦ №237 (прва трећина XVI столећа).⁶⁸ Неопходно је имати у виду да се под скоро истим насловом могао наћи и сасвим другачији текст. Такав пример представља бугарски црквеноправни зборник из последње четвртине XIV века у којем се уместо обреда исповести налази прилично поједностављена интерпретација Епитимијног номоканона.⁶⁹

61 Алмазов је указао на наведене преписе и на грчко порекло упитника, *Алмазовъ*, Тайная исповѣдь I, 202–206, 228, објавивши упитник из грчког „канонског зборника” ГИМ Синод. №455 из XV века, *Истин*, Тайная исповѣдь III, 23. Преглед садржаја грчког обреда са упитником, *Arranz*, Penitenziali bizantini, 146. Словенски обред из Требника ГИМ Хлуд. №118 објављен је у целини код *Алмазовъ*, Тайная исповѣдь III, 91–93; ново издање, *Корогодина*, Исповедь в России, 413–414. Поједина питања из упитника била су предмет наших ранијих истраживања, *Бојанин*, Забаве и светковине, 34 нап. 78, 157 нап. 29.

62 Те закључке изнео је *Алмазовъ*, Тайная исповѣдь I, 205–206, на основу поменутих рукописа. Оии се често понављају и код савремених истраживача.

63 *Кодов*, Опис, 90–91.

64 Опис рукописа, *Мошин*, Ђирилски рукописи у Повијесном музеју Хрватске, 36.

65 Датирање према филигранима, *Станковић*, Рукописне књиге, 60.

66 Датирање и атрибуција према Каталог славјанских рукописей, №987, 444–445.

67 Опис рукописа, *Мошин* и др., Рукописи Музеја СПЦ, 13.

68 *Пејковић*, Опис, 29; *Станковић*, Рукописне књиге, 65.

69 Архивски номоканон, л. 98а. Осврт на текст и његово поређење са садржајем другачије редакције Посниковог номоканона из истог црквеноправног зборника, *Џибранска-Костова*, Покаяната књижина, 244–248.

Изворна грађа од краја XIII до почетка XV века документује постојање више редакција Епитимијног номоканона Псеудо-Јована Посника у којима ни обред исповести није идентичан, што је одржавало разнообразну праксу у Цркви тога времена. Истовремено, препознају се и процеси који су водили ка унификацији обреда исповести и били засновани на обрасцу из Синајског глагољског евхологиона.

„Синајски” чин исповести треће редакције

До краја XIII века формирала се још једна редакција „синајског” чина исповести у којој, за разлику од претходно поменутог, уставни део није сасвим одбачен. Редакцију називамо „трећом” не због времена настанка у односу на претходну, које се, уосталом, не може утврдити, већ због чињенице да је преовладала у богослужбеним књигама током наредног периода. У молитвеном делу изостављене су Светоомерамска и постисповедна молитва која није ушла ни у „другу” редакцију, као и псалми, 24, 37, 53. Задржане су основне грчке молитве (Алмазов №4, 5, 6, 8), 4. и 12. псалом, а у обред су уведени 6. и 50. псалом, уобичајени у грчкој пракси.⁷⁰ Чин је проширен и у делу разрешних молитви које се читају по окончању „заповести” (епитимије). За разлику од претходне редакције, једна је издвојена као молитва пред причест (Алмазов №17) *Млтва кољкати се хотецоуоу, док друге три* (Алмазов №15, 16, 20) формирају посебну групу молитви под насловом *Мл на раздрѣшенне исповѣднкоу егда. скончають заповѣдн.*⁷¹

Из старог, уставног дела глагољског чина сачувала се у целини поука коју је духовник требало да казује после исповести, *҃едо не боудн ти теш'ко каюцоу се...*⁷² Она је заједно са молитвама и псалмима

70 *Алмазовъ*, Тайная исповѣдь I, 225. Стихови 50. псалма стоје у непосредној вези са основним мотивом молитве „Ти си преко пророка твога Натана даровао опроштај Давиду који се покајао”.

71 Требник РНБ Q.п.I.61, л. 107а-б. Молитве су пописане према листи јужнословенских молитви, *Алмазовъ*, Тайная исповѣдь I, 225; Исто II, 204–208.

72 Требник РНБ Q.п.I.61, л. 104б. У Синајском евхологиону пасус отпочиње нешто другачијом реченицом са истом поруком: *Не бѣдн же въ тажъко чѣдо. хотациннѣ покаати са*, *Nachtigal*, Euchologium Sinaiticum, 195.

уклопљена у целину која претходи разрешним молитвама. Од исповедника се тражило искрено кајање кроз плач (плачь отесный) и покораване (покорение) заповестима, подсећањем на есхатолошки значај исповести. Указивано је и на пожељно понашање покајника, исказано путем дихотомија као што су брашнопадение / соухомадць, винопитие / водопиць, слѣшникъ / слѣзототць, меколѣганне / жестоколѣганне, свадливъ / миротворць и сл.⁷³

Чин ове редакције има и предисповедни део који је задржао „синајску” структуру, али са другачијим садржајем. Њега чине поуке о значају исповести намењене подједнако духовнику и исповеднику и исповедни формулар покајника. Из глагољске редакције изостављено је излагање о природи Бога и Христа, о Символу вере и проклетству оних који се не исповедају. Пажња је усмерена на потискивање узајамног осећања срама који је присутан током исповести обележене изношењем детаља из интимног живота верника. Основна порука је да срам спречава искрено кајање и разобличавање греха који воде ка спасењу. Исповедни формулар је знатно краћи од „синајског” (изостављени су претпостављени греси), а покајник не тражи казну („заповед”) за своја „зла дела” као вид искупљења,⁷⁴ већ исказује вољу за кајањем, очекујући Божју помоћ и опрост.⁷⁵

Најзначајнија одлика треће редакције је задржавање уставних делова из Синајског глагољског евхологиона и њихово уклапање са текстом из Епитимијног номоканона. То је најочигледније остварено у постисповедном делу чина, који је обележен непосредним преузимањем више различитих пасуса из Понсиковог састава који се настављају на глагољски образац.⁷⁶ Било да су преузете поуке

73 На присуство постисповедног пасуса из Синајског глагољског евхологиона у каснијем рукописном наслеђу чина исповести указао је *Кожухаров*, Една редакција, 354, али у контексту Алмазовљеве класификације (вид. нап. 41) и поводом истраживања „књижевног наслеђа Климента Охридског”.

74 *Nahrtigal*, *Euchologium Sinaiticum*, 189–195.

75 Исповѣдоую се боу и прѣстѣн мѣри него и всѣмъ стѣмъ него, и тебѣ оубо вса съгрѣшенна моя..., РНБ Q.п.І.61, л. 104а.

76 *Кожухаров*, Една редакција, 353, узгред је указао да се у фрагменту исповедног чина који је објавио (вид. ниже) налази и „рѣководство за налагане на епитимии, което показва известна вѣззка с епитимийния канон на Йоан

извесно време присутне у пракси обреда који се одвијао према „синајском” тексту (трагови у Зограф №50) или их је тек требало применити, оне су успешно уобличене у нову кохерентну целину „синајске” редакције.⁷⁷ Присаједињени делови указују на основне принципе покајничке праксе која се традиционално приписује Јовану Поснику. Они су описани односом тежине учињеног греха, дужине епитимије, спремности покајника да прихвати тежу покору него што је учињени преступ ради задобијања „непропадљивог венца” и „снисходљивости” духовника према ономе који нерадо прихвата заповест.⁷⁸ У чин исповести уводе се „запрећења” и успоставља старосна граница од 30 година живота која обавезује духовника да млађе покајнике везује лакшим епитимија за исто сагрешење. У пасусу Испытовати же достонть муже и жены детаљно се разматрају различити видови контроле рађања као греха, док је у Заповѣди же различнага запреценна ѿ мужехъ и ѿ женахъ одређена дужина епитимије за сваки појединачни сексуални преступ мушкарца и жене у складу са њиховим узрастом. Посебан пасус односи се на осуду причести пре исповести и обавезу духовника да о томе испита оног који се исповеда. Посников „део” се завршава омањим, али карактеристичним одељком о чувању поста током седмице, Я прѣвоѣ различнѣ ѿт брашьнѣ.⁷⁹ Пасуси су преузети дословно или као

Постник”. Заправо, наше истраживање је показало да је реч о директно преузетим деловима текста из типа устјушке или грачаничке редакције Епитимијног номоканона Јована Посника.

77 Овде се не разматрају текстолошки слојеви који се могу препознати у компилацији која се приписује Клименту Охридском, cf. *Vondrák*, *Studie*, 33–35; *Arranz*, *Liturgie de l’Euchologe slave*, 56; *Арранц*, *Избранные сочинения*, 164, већ се указује на међусобне утицаје формираних обредних пракси из којих проистичу нови садржаји и обрасци.

78 Текст који се налази у „синајско” редакцији гласи: и по сѣмъ дѣс емоу заповѣдъ елико может хранити... подбаѣт же малогрѣшноу въдрѣу. великоу заповѣдъ приѣмлати. да не тѣмно ѡбвѣщеніе грѣховъ прѣимѣт, нѣ и вѣньць негѣлѣн’нын, РНБ Q.п.I.61, л. 106а. Реч је о основној поруци из Посниковог номоканона, *Суворов*, *Вѣроятный составъ*, т. VIII, 400, 418. *Заозерскій-Хахановъ*, *Номоканонъ Иоанна Постника*, 37; *Erickson*, *Penitential Discipline*, 199–200. Уп. *Корогодина*, *Исповедь в России*, 29.

79 Требници Синај №17, л. 170б, 171а, 172а и РНБ Q.п.I.61, л. 106а–б.

парафраза и могу се идентификовати у Устјушком зборнику, Грачаничком требнику и редакцијама из прве половине XIV века.⁸⁰

Слични утицаји Посниковог епитимијног номоканона препознају се и у предисповедном пасусу, али у прилично слободној интерпретацији. Најснажније су присутни у формулару у којем су побројани сексуални греси као основни (блуд, прељуба, мастурбација, хомосексуални однос, скотолоштво, различите врсте инцеста и сл.), иза којих следи бављење магијом, тровање, крађа и разбојништво. Слично као у Посниковом номоканону, питања отпочињу губитком сексуалне невиности исповедника.⁸¹ Важност формулара је истакла Марија Корогодина, која га је према његовој структури и садржају назвала „наставление вопросник” („упутство-упитник”).⁸² Она је текст препознала као производ јужнословенске праксе и разматра га преваходно као посебну етапу у настанку и развоју детаљних упитника са листама грехова који су били широко заступљени у Русији од краја XV и током XVI и XVII столећа.⁸³

Најстарији препис чина исповести ове редакције сачуван је у фрагментима које је објавио и коментарисао Стефан Кожухаров. Текст је исписан „српским правописом” на свега три листа која су

80 *Суворовъ*, Вѣроятный составъ, т. VIII, 417, 418–419, 430. Уп. грчки текст према издању *Arranz*, *Penitenziali bizantini*, 174–177, 181–187, 198–199; cf. *Van de Paverd*, *Kanonarion*, 212–214, 216 (Doc 30, 32, 41–42, 46–52, 62–65).

81 Исповѣждь ми все чедо. и не поговѣлан се срамомъ. нь повѣждь, како еси и прѣвоє дѣство свое раздрочилъ, РНБ Q.п.1.61, л. 106а–б. У Епитимијном номоканону духовник отпочиње истим питањем: Како тын брате или чедо. аще ли жена то госпоге или сестро. въ прѣвѣхъ како растлѣ се дѣство твоє, иза којег следи набрајање различитих сексуалних активности, РНБ Гилфердинг №21, л. 7а–б; *Суворовъ*, Вѣроятный составъ, т. VIII, 399, 416; *Arranz*, *Penitenziali bizantini*, 158–159. Уп. *Алмазовъ*, Тайная исповѣдь I, 82; *Корогодина*, Исповедь в России, 34.

82 Текст обрасца је објављен на основу руског преписа из прве половине XV века, *Корогодина*, Исповедные тексты в Сербии и на Руси, 134; *Корогодина*, Исповедь в России, 548.

83 *Корогодина*, Исповедь в России, 49, 52–53, 62. *Корогодина*, Исповедные тексты в Сербии и на Руси, 131–135, изнела је мишљење да је образац својствен јужнословенским чиновима исповести, односно да „има јужнословенско порекло”. Његов значај у јужнословенском обреду је илустровала пописом неколико српских рукописа из XV века који се чувају у Русији, *Корогодина*, Исповедь в России, 53 нап. 19.

припадала данас изгубљеном требнику с краја XIII века.⁸⁴ Од тог времена до епохе првих штампаних богослужбених књига крајем XV и првих деценија XVI столећа, настао је знатан број преписа овог чина. Прегледали смо више од тридесет јужнословенских требника и служабника у којима се он налази и сви су српске језичке рецензије. Од тог броја је 19 сачувано углавном у целовитом стању,⁸⁵ два састава су до нас дошла у виду фрагмента,⁸⁶ њих 8 садржи допуне или испуштања која не мењају значајно структуру чина,⁸⁷ док три представљају скраћену верзију текста обреда у којој је уставни део делимично или потпуно изостављен.⁸⁸ У наведену групу су укључена и три рукописа из XV века која је описао Кожухаров,⁸⁹ док су

84 *Кожухаров*, Една редакција, 355–360. Сачувана су свега три листа на којима је исписан други део исповедног чина.

85 То су рукописи РНБ Q.п.І.61 (XIV в.), ЈАЗУ (ХАЗУ) Ша52 (XIV в.), Синај №17 (XIV в.), РНБ О.І.469 (последња трећина XIV века, према *Турилов*, К определению, 67 нап. 15), Хил. №378 (1400/1410. г.), Дечани №68 (1422. г.), БАН №48 (поч. XV в.), Хил. №167 (1430/1440. г.), РНБ Q.І.1178 (прва половина XV в.) оштећен, ГИМ Синод. №307 (374) (1/2 XV в.), ЦИАИ №177 (1460-те), Хил. №169 (кр. XV в.), РНБ F.І.582 (кр. XV в.), ÖNB №79 (1503. г.), МСПЦ №229 (поч. XVI в.), МСПЦ №212 (1500/1510.) оштећен, Пљевља №18 (1510/20), МСПЦ №246 (1515/1520. г.) и „Кртољски требник” (прва четвртина XVI века, на основу описа *Котарчић*, Шест ћирилских рукописа, 254–260).

86 То је фрагмент који је објавио Стефан Кожухаров и фрагмент рукописне књиге Хил. №760/II (1375/85. г.).

87 Требници МСПЦ №112 (1395/1400. г.), Дечани №69 (1390–1400), РНБ Q.І.1297 (почетак XV века), Зограф №13 (трећина XV в.), НУБ №10 (прва половина XV в.), ЦИАИ №194 (1469. г.), МСПЦ Грујић №89 (1485/1495), МСПЦ Грујић №67 (1490/1500).

88 Требници РНБ О.І.468 из прве половине XV века, ФФ М II 5/3822 из друге половине истог столећа и НБКМ №612 из XV–XVI век.

89 То су поменути рукописи ЦИАИ №177, №194 и НБКМ №612. *Кожухаров*, Една редакција, 354, пописао је 11 ћириличних рукописа насталих у периоду од XV до XVII века у којима је идентификовао препис постисповедног дела „синајског” чина који садржи објављени фрагмент. Ипак, за поуздану идентификацију треће редакције и њене подредакцијске варијанте неопходан је увид у садржај сваког састава посебно, јер се постисповедни „синајски формулар” могао наћи у слободно компилираним текстовима чина исповести, као у случају од Кожухарова наведеног Требника НБКМ №971 (XVII век).

изван ове класификације остала четири састава чији нам је садржај доступан само на основу недовољно детаљних описа.⁹⁰

О значајном утицају ове редакције чина исповести у литургијској пракси православних јужнословенских цркава говори не само број сачуваних преписа до почетка XVI века већ и чињеница да је та редакција била уврштена у прве српске штампане требнике у Горажду (1523) и Венецији (1538–40).⁹¹

Структура и садржај састава показали су се прилично истрајним, чак и када су били изложени одређеним интервенцијама. Уношење измена указује на отвореност текста црквеног обреда према садржају исте или сличне намене. Више рукописних књига са краја XIV и током XV века обележено је извесним проширењима, али измене нису постале трајне. Вероватно представљају одраз обредне праксе, појединих епархија у одређеном периоду. Важна и значајна Молитва архијереја и духовника проштена за све грехе (Алмазов №10), која је у јужнословенским богослужбеним књигама представљала самостални састав или је у појединим преписима постала део Посниковог чина исповести са упитником (ГИМ Хлуд. №118), унета је и у обред треће „синајске” редакције.⁹² У требницима Дечани №69, Зограф №13, РНБ Q.I.1297, ЦИАИ №194, МСПЦ Грујић №67 и МСПЦ Грујић №89 читана је у групи разрешних молитви. У требнику НУБ №10 налази се непосредно иза постисповедне поуке духовника, и као део једне веће уметнуте целине. Ту целину чини пет разрешних молитви од заклетве, епити-

90 *Мошин*, Словенски ракописи во Македонија, №45; *Panaitescu*, Manuscrisele slave, №238; *Pavlikianov*, Slavic Lingual Presence, Slavic №3; Каталог славянских рукописей, №919; *Петковић*, Опис, 35.

91 Алмазов је приметио да се у првим српским штампаним требницима из XVI века налази чин који је присутан у бројним рукописним књига из истога столећа, *Алмазовъ*, Тайная исповѣдь I, 229–230. Не постоји податак да се у најстаријем српском штампаном требнику Црнојевића из око 1496. налазио чин исповести пошто ова инкунабула у целини није сачувана, cf. *Nemirovskij*, Gesamtkatalog der Frühdrucke in kyrillischer Schrift, 245–253.

92 Г҃и Іс҃у х҃се б҃е нашъ. сн҃е н сло҃ве б҃а жн҃ваго. пастыроу н агньте..., Требник, Дечани №69, л. 98б; *Алмазовъ*, Тайная исповѣдь I, 225. Молитва је по пореклу грчка и налази се у евхологионима од X века, *Аррани*, Избранные сочинения, 50–51. Често је присутна у чину исповести руских књига XV и XVI века, *Корогодина*, Исповедь в России, 52.

мије и греха, које су се обично преписивале у делу књиге где се налази и чин исповести.⁹³

Проширењима је био изложен и немолитвени део, што је захтевало пажљивије укомпоновање различитих, али тематски сродних текстова. У постисповедни део чина исповести Требника МСПЦ №112 унесена су два пасуса из мањег епитимијног састава *Правила и устав Светишх з18 ошца*, којима је допуњена поука о односу духовника и исповедника током исповести. У њима се истиче значај прерасподеле греха путем исповести – трећина греха пада на Бога, трећина на духовника, а преостали део на исповедника – којом се верник охрабрује да се искрено исповеди.⁹⁴ Тим текстом се надомешћује и истовремено мења порука из Посниковог номоканона тј. Канонарија, представљена у обредном загрљају којим се сви исповедникови греси преносе на духовника.⁹⁵

„Синајски” чин исповести треће редакције могао је бити проширен и посебним читањима из Светог писма. У Служабнику влашке рецензије старословенског језика (прве деценије XVI века)⁹⁶ стихови из Новог Завета (1 Тим 1: 15–17 и Мт 9: 9–13) су уметнути испред првих молитви, те би се према Аранцовој класификацији обред могао сврстати у другачију групу од оне којој припада оригинална верзија (вид. нап. 19).⁹⁷ Текст је необичан и по струк-

93 То је блок молитви који у српским требницима отпочиње краћим саставом „Питање Св. Анастасија”, а у бугарском Архивском номоканону (л. 201а) прва молитва је насловљена као „Молитва Св. Анастасија”. На листи јужнословенских молитви оне су пописане под бројевима 12, 14, 11, 19, 23, *Алмазовъ*, Тайная исповѣдь I, 225; о њима, *Алмазовъ*, Тайная исповѣдь II, 208–215. Бугарски текст објавила, *Јанакиева*, Чинопоследование на изповедта и молитви за снемане на епитимия, 181–186.

94 МСПЦ №112, л. 102б–104б. Текст епитимијног састава објављен је у *Jagić, Sitna gradja*, 129, 130–131. Уп. *Бојанин*, Пенитенцијални састави, 168.

95 И роукоу его наложити на кыю гла келоу јако да боудуць и вси на днѣ брате грѣш твон, *Суворовъ*, Вѣроятный составъ, т. VIII, 433; *Arranz*, Penitenziali bizantini, 116, 118. За коментар поменуте праксе, вид. *Van de Paverd*, Kanonarion, 178–180.

96 Пећ №80, л. 201а. *Мошин*, Рукописи Пећке патријаршије, 48–49.

97 Наведени изводи из Светог писма присутни су у разнородним јужнословенским компилацијама чина исповести познијег, османског периода, Требник НБКМ №971 (вид. нап. 89).

тури исповедног формулара који садржи *йонављања*, врсту текста која није била карактеристична за јужнословенске и грчке обреде. У њима су пописани греси које је исповедник наводио у првом лицу, уз формулу „сагреших”, независно од тога да ли их је заиста починио.⁹⁸

Не би требало сматрати неуобичајеним и присуство два различита чина исповести у једној истој богослужбеној књизи (Требник МСПЦ Грујћ №67). Та два текста су могла бити спојена у једну целину, као у рукописним књигама Зограф №13, ГИМ Синод. №307 (374) и БАН №48 из прве половине XV века. У прве две је на актуелну „синајску” редакцију без разрешних молитви накалемљен Посников самостални исповедни чин са упитником и завршним молитвама које су постале заједничке за оба текста, док је у последњој редослед два чина обратно представљен.⁹⁹

Различите компилације и разматрање њиховог настанака

Састављачи и редактори текста црквеног обреда Свете тајне покајања могли су се према предлошцима односити прилично слободно и несистематично. Комбиновали су текстове различитих редакција и традиција, механички их саображавали у нове целине према потребама праксе и, вероватно, према личном нахођењу. Постоји више слободних комбинација „синајског” чина треће редакције и Епитимијног номоканона (редакција типа ЦИАИ №160), било да су из чина исповести преузети уставни делови и молитве (поменути Требник БСП №171), било да су „синајске” молитве и псалми измешани са пасусима из Епитимијног номоканона чинећи нову структуру обреда исповести (Требник Пећ №77

98 О значају *йонављања* у руском обреду исповести од краја XIV века и његовој широкој распрострањености у наредним столећима, *Корогодина*, Исповедь в России, 9–10, 20, 23–24, *passim*, допушта нам да у Служабнику Пећ №80 препознамо утицаје руске праксе.

99 За садржај рукописа ГИМ Синод. №307 (374), вид. детаљан опис у *Горский–Невостревъ*, Описаніе, №374, 175–176. Служабник БАН №48 налази се у лошем стању, листови су испретурани, неки изгубљени, те се детаљније о односу преписа два чина исповести може говорити тек после археографске обраде рукописа.

са почетка XV века).¹⁰⁰ Посебно упечатљиве примере компилаторског односа према расположивим текстовима обреда представљају два јужнословенска пергаментна требника, бугарски Зајковски требник (НБКМ №960) из прве трећине XIV века¹⁰¹ и поменути рукопис Дечани №67 из средине истог столећа. Заједничка одлика њихових чинова је да припадају синајском типу глагољског евхологиона и да садрже исти, прилично развијен и детаљима богат упитник о гресима, са одвојеним питањима за мушкарце и жене.¹⁰² Основну структуру Зајковског требника чини „друга” редакција, са старим поретком псалама и молитви, уз изузетак промене положаја Светомерамске молитве, која је постављена иза упитника, и са посебним насловом, *Мл̄ вѣсѣгда вѣрнїицѣ исповѣданнїю*.¹⁰³ Исповедни формулар намењен покајнику преузет је из „треће” редакције, док је од разрешних молитви задржана само она из глагољског евхологиона.

Чин исповести Дечанског требника (чин̄ покланнїю) садржи елементе класичне, „синајске” (псалам 37) и „треће” редакције (6. и 50. псалам) са одговарајућим молитвама, док је упитник за мушкарце и жене унесен уместо тзв. „упутства-упитника” формулара

100 Наслов је уобичајен: *Үнн̄ исповѣдающїи се. вѣннѣт вѣ црковѣ съ страхом̄ и съ смѣренїем̄...* (л. 21б). Рукопис је датиран према филиграмима, *Штанковић – Гроздановић-Пајић*, Датирање и водени знаци, 45.

101 О Заковском требнику постоји знатна литература од када га је у науку увео *Младеновѣ*, Зајковски светогорски трѣбникъ, 155–205. Књига је у два наврата била објављена са детаљним коментарима, *Нолошњаж*, *Зајковски Требник*, из 1995. и *Џибранска-Костова – Мирчева*, Зајковски требник от XIV век, из 2012. године.

102 Слично упитницима из редакције Посниковог чина, исповест верника отпочиње грехом губитка невиности, уз разлику да су питања одвојена за сваки пол посебно, о томе уп. *Џибранска-Мирчева*, Зајковски требник от првата половина на XIV в., 177. Упитник је пре више година привукао нашу пажњу и довели смо га у везу са оба ова требника, *Бојанин*, Забаве и светковине, 34 нап. 78. *Турилов*, К определению, 57, 68 нап. 20, изнео је мишљење да требници воде порекло од једног архетипа. Упоредни садржај оба чина исповести представила је *Џибранска-Костова*, Към историята на исповедния чин, 258–259.

103 *Џибранска-Костова – Мирчева*, Зајковски требник от XIV век, 271. Њено место у чину исповести је представила *Џибранска*, Аспекти, 190–196.

„треће” редакције. Цео чин представља прилично разуђену компилацију на коју је накалемљен и предисповедни део основне редакције из XI века, о чему је било речи. Увођење садржаја из различитих редакција имало је за последицу понављање појединих делова обреда. Дечански чин садржи два различита почетка и два неистоветна формулара исповедног обрасца, где је онај из позније редакције постављен на одговарајуће место, одмах иза упитника. Посебна одлика ове компилације јесте проширење њеног пост-исповедног дела посебним садржајем из Посниковог номоканона,¹⁰⁴ који већим делом није уобичајен у постојећој редакцији „синајског” чина.

Обележја која прате Зајковски и Дечански требник указују на неколико инересантних момената. Изгледа да се компилирани садржај и разуђена композиција чина исповести нису сматрали неуобичајеним или неприхватљивим у вишим црквеним круговима из прве половине XIV века. На основу палеографске анализе, Анатолиј Турилов допушта могућност да је исто лице писало пасусе Зајковског и основни део Јерусалимског типика архиепископа пећког Никодима (1316–1326).¹⁰⁵ Дечански требник, опет, настаје у време изградње владарске задужбине манастира Дечани, мада место настанка књиге и време њеног укључивања у манастирску библиотеку није познато.

Појава исповедног упитника са одвојеним питањима не указује само на актуелно стање синајског типа обреда током прве половине XIV столећа. Одроз једног сличног упитника са разврстаним питањима према родној припадности исповедника налази се у кратком пасусу о губитку невиности у требнику друге „синајске” редакције Зограф №50 (л. 123б), о чему је било речи. Упитник из Зајковског и Дечанског требника је, највероватније, постојао знатно раније, на

104 Текст из Посниковог чина исповести који се налази у Требнику Дечани №67 објавила је *Цибранска-Костова*, Към историята на изповедния чин, 263–265. Подвргава га краћој филолошкој анализи и у њему препознаје могућност истраживања словенских превода различитих грчких верзија Посниковог епитимијног номоканона у јужнословенским земљама током ранијег периода словенске писмности.

105 *Турилов*, Зайковский требник, 528.

шта упућују поједини русизми који се у њему налазе.¹⁰⁶ Они указују како на могуће порекло тако и на старину текста, пошто на извештајан начин документују међусловенску сарадњу клирикалних кругова последњих деценија XII и прве трећине XIII века (до монголских освајања и источној Европи), познату као први источнословенски утицај на јужнословенску књижевност.¹⁰⁷ Наменен превасходно усменом виду комуникације, упитник садржи поред руских и знатан број речи из говорног језика верника српске и бугарске цркве.¹⁰⁸ Ова појава, према нашем мишљењу, сврстава упитник у малобројне и важне средњовековне изворе за истраживање народног и некњижевног језика. Наведени подаци упућују на закључак о непосредном присуству упитника у обредној пракси током дужег времена, као и на постојање више типова чина исповести у ранијем историјском раздобљу него што о томе сведочи најстарија сачувана рукописна грађа с краја XIII века. Можда је структура текста из Зајковског требника ближа обрасцу који је могао бити уведен крајем XII или током прве половине наредног столећа у српске и бугарске епархије. Или пак првобитни облик таквог чина треба тражити у уметању детаљно разрађеног упитника у целовит текст из глагољског евхологиона, на шта би указивао Дечански требник.¹⁰⁹

106 О русизмима у Зајковском требнику и историјату њиховог истраживања вид. *Џибранска*, За лексикалните русизми, 136–145. Знатну суздржаност по том питању ауторка је показала у другом раду *Џибранска-Костова*, Към историята на изповедния чин, 261. У руској науци се њихово присуство не доводи у питање, *Турилов*, Зайковский требник, 528–529.

107 О Зајковском требнику као сведочанству књижевних веза између руских и јужнословенских земаља писао је Сперанский, Къ историји взаимоотношений русской и юго-славянских литературъ, 202–204. *Турилов*, Зайковский требник, 528–529, је указао на Дечани №67 као писани споменик који одражава ту сарадњу. Истовремено, сматра чин исповести из Зајковског требника „важним источником для истории этого чина на Руси”, Исто, 529. О културним и друштвеним везама тог периода, *Турилов*, Древнерусские влияния, 162–171.

108 Уп. приказ *Лавровъ*, Младенов Ст. Зайковски светогорски трѣбникъ, 256–257; *Џибранска-Костова*, Към историята на изповедния чин, 251, наводи изнова више лексема које указује „на общи јужнославјански карактер” упитника.

109 У контексту разматрања раздвојених упитника из јужнословенских чинова исповести интересантан је бугарски Служабник из XVI века, из библиотеке ондашњег „Новоруског универзитета” у Одеси. На његов садржај указао је

*

Овде представљено истраживање потврђује разнообразност текста обреда исповести у јужнословенским православним епархијама. У њему се разазнају два основна текстолошка круга која су битно одређивала поредак извођења обреда. Једну групу чине састави засновани на чину исповести Синајског глагољског евхологиона, а другу они из Епитимијноног номоканона Јована Посника и независног чина са упитником који се изричито позива на ауториет цариградског архијереја. Уколико бисмо се послужили Аранцовом класификацијом византијских чинова исповести, прва група би представља обред који је изводио парохијски свештеник, а друга обред под руководством монаха, који није морао имати свештенички чин.

Најкасније су током XI века биле удружене молитве, псалми и поуке духовника у јединствен чин исповести који се сачувао у глагољском евхологиону из Манастира Св. Катарине на Синају. Од тада, отприлике, можемо пратити паралелно постојање најмање два различита јужнословенска обреда, уколико се прихвата теза о раном настанку словенског превода Епитимијног номоканона Јована Посника. Од почетка XIII века уводи се и трећи образац исповести као посебно поглавље у Светосавском номоканону, који, међутим, није имао већег утицаја на исповедну праксу, пошто није пренет у основне богослужбене књиге.

Током XIII века, можда и раније, настају посебне редакције „синајског” чина и долази до преплитања садржаја различитих традиција. У том периоду документоване су две нове редакције. Једна обухвата углавном све постојеће молитве и псалме чувајући првобитни редослед „синајског” обрасца, уз испуштање уставног дела. У молитвеном делу је изведено проширење са по једном новом, али не увек истом, разрешном молитвом. Трећа „синајска” редакција обележена је изостављањем појединих молитви, као што је Светоомерамска, одабир псалама је делом другачији увођењем

својевремено *Алмазовъ*, Тайная исповѣдь I, 217–219, немајући у виду горенаведене требнике. Осим паралелних упитника, Служабник садржи уобичајене разрешне молитве од греха које су родно одређене – једна се читала мушкарцима, друга женама („Који си Петру и блудници...”).

6. и 50. псалма, а број разрешних молитви проширен и коначно устаљен. Основна одлика ове редакције је чување уставног дела, али са знатним разликама у форми и садржају. Он је сегментисан у складу са извођењем обреда и у њега је инкорпориран део текста из Посниковог Епитимијног номоканона. Присуство Посниковог текста у синајским редакцијама с краја XIII века (Зограф №50 и фрагмент који је објавио Кожухаров) документује дуже постојање Епитимијног номоканона у словенским црквама него што би на то указивали његови најстарији сачувани преписи из Устјушког зборника и Грачаничког требника. Слична појава повезивања две различите традиције препознаје се и у појединачним компилацијама, било да је чин исповести из Епитимијног номоканона проширен молитвама које се већ налазе у Синајском евхологиону (Грачанички требник, РНБ Гиљфердниг №21), било да је Посников текст значајнијим делом утопљен у трећу „синајску” редакцију (Пећ №77). Преузимање текста из другачије традиције указује не само на отворену структуру чина исповести већ и на знатно дуже присуство оба писана споменика у пастирској пракси словенских епархија на југоистоку Европе пре 1300. године.

Разноликост обреда препознаје се и у начину извођења саме исповести. За разлику од глагољске, „синајска” друга редакција и чин исповести из Светосавског номоканона препустили су вођење разговора са верником и његово исповедање импровизацији. Трећа редакција садржи формулар „упутство-упитник”, како га је назвала Марија Корогодина, са листом грехова о којима је исповедник требало да се изјасни. У томе можемо препознати утицај Епитимијног номоканона са унапред описаним гресима. Такав формулар могао је добити облик упитника, у којем су формулисана питања у вези са више различитих престапа. Упитници су могли бити детаљнији, као у самосталној редакцији чина исповести приписаној Јовану Поснику (XIV–XVI век), и сложенији, раздвајајући питања према полу особе која се исповеда (XIII–XIV век).

Највећи број различитих текстова обреда, било да припадају поменутиим традицијама, редакцијским творевинама или појединачним компилацијама, обележава XIII и прву половину XIV века.

Иако појава нове редакције није подразумевала обавезно укидање постојеће, од почетка друге половине XIV и током целог наредног столећа приметна је тенденција унификације обреда. Велика већина преписа чина исповести са краја средњег века документује присуство треће „синајске” редакције, која је почетком XVI столећа уврштена и у нови медиј, штампану књигу.

Постојање више „синајских” редакција, као и појава варијанти у оквиру њих, одражавају флексибилну и прилично постојану структуру исповедног чина. То је презвитерски тип, састављен од молитви и псалама који су углавном остали непромењени, док је уставни део из старог глагољског текста претрпео знатне измене, не реметећи ток обреда. За редакторе треће редакције није било неопходно да задрже казивање о природи Бога и Христа и излагање Символа вере из глагољског текста. Промењен је и исповедни образац који је ритуално изговарао покајник. На значају су добили делови текста из Посниковог номоканона који садрже епитимије за одређене грехе, поуку о начину налагања покорe према снази вере покајника и његове старосне доби или указују на организацију поста током седмичног и годишњег циклуса. Преузети пасуси су знатно преобликовали „синајски” текст и изгледа, ојачали једнообразност исповедне праксе. Тиме је она, за разлику од претходних синајских и других редакција, постала текстуално самосталнија и целовитија у односу на пенитенцијалне текстове и епитимијне зборнике. Синајски образац, компилација састављена пре више векова ради обављања Свете тајне покајања међу словенским становништвом, опстао је у каснијим временима позног средњег века и остао стожер пастирског деловања јужнословенских цркава. Према њему су се, видели смо, у мањој или већој мери равнали и текстуално прилагођавали обреди са упитницима и други чиновни исповести током читавог средњег века.

СКРАЋЕНИЦЕ – ABBREVIATIONS

- БАН – Българска академия на науките, София.
БСП – Библиотека Српске Патријаршије, Београд.
ГИМ – Государственный исторический музей, Москва.
Дечани – Манастир Дечани (дигитални снимци, НБС).
Зограф – Манастир Зограф на Светој Гори (дигитални снимци, „Зографска електронна научно–изследователска библиотека” към Софийския университет).
ЈАЗУ (ХАЗУ) – Југославенска (Хрватска) академија знаности и умјетности, Загреб (микрофилм, НБС).
МСПЦ – Музеј Српске православне цркве, Београд.
МСПЦ Грујић – Збирка Радослава М. Грујића у МСПЦ.
НБКМ – Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методиј“, София.
НБС – Народна библиотека Србије, Београд.
НУБ – Народна и универзитетска библиотека, Скопје (микрофилм, НБС).
Пећ – Манастир Пећка патријаршија (дигитални снимци, НБС).
Пљевља – Манастир Св. Тројице, Пљевља (дигитални снимци, НБС).
ПМХ – Повијесни музеј Хрватске, Загреб (микрофилм, НБС).
РНБ – Российская национальная библиотека. Отдел рукописей и редких книг, Санкт-Петербург.
САНУ – Српска академија наука и уметности, Београд.
Синај – Манастир Св. Катарине на Синају (микрофилм, НБС).
Синод. – Збирка Московске синодалне библиотеке у ГИМ.
ФФ – Филозофски факултет, Скопје (микрофилм, НБС).
Хил. – Манастир Хиландар на Светој Гори (микрофилм, НБС).
Хлуд. – Збирка Алексеја Хлудова у ГИМ.
ЦИАИ – Църковно-исторически архивен институт към Българската патриаршия, София.
Чуд. – Збирка Манастира Чудова у ГИМ.
ÖNB – Österreichische Nationalbibliothek, Vienna (микрофилм, НБС).

БИБЛИОГРАФИЈА – BIBLIOGRAPHY

Необјављени извори – Unpublished Sources

Садржаји словенских рукописа српске рецензије из Руске националне библиотеке у Санк-Петербургу доступни су на сајту <http://expositions.nlr.ru/ex_manus/Serbian_Manuscripts>. Увид у највећи број рукописних књига, њихових микрофилмова и дигиталних снимака имао сам захваљујући љубазношћу колега из археографских одељења националних библиотека и архива академија наука Србије и Бугарске и научних установа у Београду и Софији, на чему им срдачно захваљујем.

Извори – Primary Sources

Архивски номоканон. Български ръкопис от XIV век. Фототипно издание, Изданието подготовиха *А. Кръстев* и *Ц. Янакиева*, Шумен 2007.

Доментијан, Житије светог Саве, превод и коментари *Љ. Јухас-Георгиевска*, издање *Т. Јовановић*, Београд 2001.

Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354, издао и превео *Н. Радојчић*, Београд 1960.

Законик цара Стефана Душана, књ. I: Струшки и Атонски рукопис, ур. *М. Бејовић*, Београд 1975.

Законоправило или номоканон светог Саве, Иловички препис 1262. година. Фототипија, приредио *М. М. Пејровић*, Горњи Милановац 1991.

Заозерскій Н. А. – Хахановъ А. С., Номоканонъ Иоанна Постника въ его редакціяхъ: грузинской, греческой и славянской, Москва 1902.

Климент Охридски. Събрани съчинения II, обработили: *Б. Ст. Ангелов*, *К. М. Кувев*, *Хр. Кодов*, *Кл. Иванова*, София 1977.

Машија Власџар, Синтагма, са српскословенског превела *Т. Субошин-Голубовић*, Београд 2013.

Павловъ А. С., Номоканонъ при Большомъ Требникѣ. Его исторія и тексты, греческій и славянскій, съ объяснительными и критическими примѣчаніями, Москва 1897².

Соловјев А., Српска црквена правила из XIV века, Гласник Скопског Научног Друштва XIV (1934), Скопље 1935, 33–42.

Суворовъ Н., Вѣроятный составъ древнѣйшаго исповѣднаго и покаяннаго устава въ восточной церкви, Византійскій временникъ, томъ VIII (1901) 357–434; томъ IX (1902) 378–417.

Теодосије, Житије светог Саве, превео *Л. Мирковић*; превод редиговао *Д. Бојановић*, Београд 1984.

Троицки С., Допунски чланци Властареве синтагме, Београд 1956.

Цибранска-Костова М. – Мирчева Е., Зайковски требник от XIV век. Изследване и текст, София 2012.

Arranz M., I Penitenziali bizantini. Il Protokanonarion o Kanonarion Primitivo di Giovanni Monaco e Diacono e il Deuterokanonarion o "Secondo Kanonarion" di Basilio Monaco, Roma 1993.

Frček J., Euchologium Sinaiticum. Texte slave avec sources grecques et traduction française, Patrologia Orientalis, t. XXIV/5 (1933) 611–801; t. XXV/3 (1943) 489–615.

Hološnjaj B., Zajkovski Trebnik N. 960 der Nationalbibliothek "Hl. Kirill und Methodij" in Sofia (Bulgarien), Dissertatio ad Doctoratum, Pontificium Institutum Orientale Romae 1995.

L'Eucologio Barberini gr. 336, Seconda edizione riveduta con traduzione in lingua italiana. A cura di *S. Parenti* e *E. Velkouska*, Roma 2000. (= Евхологий Барберини гр. 336. Издание текста, предисловие и примечания *Е. Велковской – С. Паренти*, перевод с итальянского *С. Голованова*, Омск 2011.)

Nabtigal R., Euchologium Sinaiticum. Starocerkvenoslovanski glagolski spomenik. Del II: tekst s komentarjem, Ljubljana 1942.

Van de Paverd F., The Kanonarion by John, Monk and Deacon and Didascalia Patrum, Roma 2006.

Литература – Secondary Works

Алмазовъ А. И., Тайная исповѣдь въ православной Восточной церкви I–III, Одесса 1894.

Арранц М., Избранные сочинения по литургике II: Таинства Византийской Традиции: Таинство покаяния, Разрешительные молитвы, Заклинания, Таинство соборования, Заупокойные чины. Исторические опыты, Москва – Рим 2003.

Афанасьева Т. И., Чинопоследование великого освящения воды на Богоявление в славянских служебниках XI–XV вв, Palaeobulgarica XXVIII/3 (2004) 25–45.

Бојанин С., Забаве и светковине у средњовековној Србији (од краја XII до краја XV века), Београд 2005.

Бојанин С., Парохијска заједница у огледалу српских пенитенцијалних зборника, ур. *С. Бирковић–К. Чавошки*, Средњовековно право у Срба у огледалу историјских извора, Београд 2009, 261–283.

Бојанин С., Пенитенцијални састави у дечанским требницима № 68 и № 69, ур. *Т. Субошин-Голубовић*, Дечани у светлу археографских истраживања, Београд 2012, 163–181.

Велковска Е.-Паренти С., Една молитва „за болни“ в Синајския евхологий, Старобългарска литература 33–34 (2005) 154–165.

Горскій А. – Невоструевъ К., Описание славянскихъ рукописей Московской Синодальной Библиотеки, отдѣль III, часть I, Москва 1869.

Гранстрем Е. Э., Описание русских и славянских пергаменных рукописей: рукописи русские, болгарские, молдовлахийские, сербские, Государственная Публичная библиотеки им. М. Е. Салтыкова-Щедрина, Ленинград 1953.

Джонов Б., Сант Емерамската молитва и нейното отношение към изповедната молитва от Синајския требник, Годишник на Софийския Университет. Факултет класически и нови филологии, 74/3 (1984) 67–146.

Дмитріевскій А., Богослужение въ русской церкви за первые пять вѣковъ, Православный собесѣдникъ, часть третья, Казань 1883, 198–213.

Каталог славянских рукописей афонских обителей, составили *А. А. Турпилов, Л. В. Мошкова* под редакцией *А.-Э. Н. Тахиаоса*, Второе, исправленное и дополненное издание, Београд 2016.

Кодов Х., Опис на славянските ръкописи в Библиотеката на Българската академия на науките, София 1969.

Кожухаров С., Една редакция на поместения в Синајския молитвеник чинъ надъ исповѣдаѣщницѣ са в пергаментен препис от края на XIII в., Константин Кирил Философ. Юбилеен сборник по случай 1000-годишнината од смъртта му, София 1969, 349–367.

Корогодина М. В., Исповедные тексты в Сербии и на Руси (по рукописным материалам, хранящимся на территории России), Црквене студије. Годишњак Центра за црквене студије 1 (2004) 131–135.

Корогодина М. В., Исповедь в России в XIV–XIX веках. Исследование и тексты, С.-Петербург 2006.

Кошарчић Љ., Шест ћирилских рукописа из околине Херцег-Новог, Археографски прилози 10/11 (1988–1989) 247–274.

Лавровъ П., Младеновъ Ст. Зайковски светогорски трѣбникъ, Русскій филологическій вѣстникъ 65, 1–2 (1911) 256–258.

Милошевић Н. С., Света тајна исповести и покајања, Часопис беседа 6 (2004) III–III (Истин, У Духу и истини. Литургичко-канонске теме, Београд 2011, 16–26).

Мирковић Л., Православна литургика или наука о богослужењу православне источне цркве, 2. посебни део (свете тајне и молитвословља), по литургици др. Василија Митрофановића и др. Теодора Тарановског, Београд 1926.

Младеновџ С., Зайковски светогорски трѣбникъ, Периодическо списание на Българското книжовно дружество въ София, LXXI св. 3–4 (1910) 155–205.

Мошин В., Рукописи Пећке патријаршије, Старине Косова и Метохије 4–5 (1968–1971) 85–87.

Мошин В., Словенски ракописи во Македонија, Скопље 1971.

Мошин В., Тирилски рукописи у Повијесном музеју Хрватске. Копитарева збирка словенских рукописа и Џојсов ћирилски одломак у Љубљани, том I, Београд 1971.

Мошин В., Васиљев Љ., Бојдановић Д., Гроздановић–Пајић М., Рукописи Музеја Српске православне цркве. Збирка Радослава М. Грујића, Археографски опис, књ.1, Београд 2017, 112–113.

Найденова Д., Правните паметници в Първото българско царство, Историческо бъдеще, IX/1–2 (2005) 136–163.

Пенкова П. – Цибранска М., Синајски евхологий, Кирило-методиевска енциклопедия III, София 2003, 604–614.

Пешковић С., Опис рукописа манастира Крушедола, Сремски Карловци 1914.

Покајање, праштање и спасење у савременој (постмодерној) култури, ур. З. *Мајић*, Београд – Пожаревац 2018.

Попов И. Н.–Максимович К. А., Иоанн IV Постник, Православная енциклопедия 24 (2010) 481–483.

Райков Б., Кожухаров С., Миклас Х., Кодов Х., Каталог на славянските ръкописи в библиотеката на Зографския манастир в Света Гора, София 1994.

Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СС-СР XI–XIII вв, Москва 1984.

Соловјев А., Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године, Београд 1980.

Сперанский М. Н., Къ исторіи взаимоотношеній русской и юго-славянскихъ литературъ, Извѣстія Отдѣленія русскаго языка и словесности Россійской Академіи Наукъ 26 (1921), Петроградъ 1923, 143–206.

Шанковић Р., Рукописне књиге Музеја Српске православне цркве у Београду, Водени знаци и датирање, Београд 2003.

Станковић Р. – *Гроздановић-Пајић М.*, Датирање и водени знаци српских ћирилских рукописних књига Пећке патријаршије, Археографски прилози 13 (1991) 7–251.

Ткаченко А. А., Исповедь, Православная энциклопедия 27 (2011) 624–634.

Трифуновић Ђ., Азбучник српских средњовековних књижевних појмова, Београд 1990.²

Троицки С., Како треба издати Светосавску Крмчију (Номоканон са тумачењима), Споменик Српске академије наука 102, Београд 1952.

Турилов А. А., Зайковский требник, Православная энциклопедия 19 (2008) 528–529.

Турилов А. А., Древнерусские влияния, Православная энциклопедия 16 (2007) 162–171.

Турилов А. А., К определению объема творческого наследия учеников Кирилла и Мефодия в составе славянского Требника (Предварительные наблюдения над южнославянской рукописной и старопечатной традицией), Исследования по славянскому и сербскому средневековью, Београд 2014, 55–71 (= *Slavica mediaevalia in memoriam Francisci Venceslao Mareš*, Frankfurt am Mein 2006, 107–123).

Цибранска М., Аспекти на разпространението на старобългарската изповедна молитва (Сант-Емерамската) в јужнославянската писменост, Кирило-Методијевски студии 13 (2000) 187–196.

Цибранска М., За лексикалните русизми в Зайковскија требник от првата половина на XIV век, Кирило-Методијевски студии 14 (2001) 136–145.

Цибранска-Костова М., Към историята на изповедния чин на славянски Юг през XIV век, Старобългарска литература 45–46 (2012) 245–272.

Цибранска-Костова М., Покаяната книжнина на Българското средновековие IX–XVIII век. Езиково–текстологични и културологични аспекти, София 2011.

Цибранска М. – *Мирчева Е.*, Зайковският требник от првата половина на XIV в. в јужнославянската евологична традиција, Археографски прилози 21 (1999) 163–196.

Цисарж Б. А., Развој чина тајне покајања, Богословје н.с. XIII/1–2 (1969) 139–155.

Шнитер М., Пѣтица през православнија ритуал, София 2017.

Јнакијева Ц., Чинопоследование на изповедта и молитви за снемане на епитимия в състава на среднобългарски епитимиен номоканон от края на XIV век (ръкопис №1160 от ЦИАИ), Трудове на катедрите по история и богословие 8 (2005) 178–186.

Arranz M., La liturgie de l'Euchologe slave du Sinai, ed. R. Taft, Christianity among the Slavs. The Heritage of Saints Cyril and Methodius, Roma 1988, 15–74.

Arranz M., Les formulaires de confession dans la tradition byzantine, *Orientalia Christiana Periodica*, Vol. 58/2 (1992) 423–459; Vol. 59/1 (1993) 63–89; Vol. 59/2 (1993) 357–386.

Arranz M., Les prières pénitentielles de la tradition byzantine, *Orientalia Christiana Periodica*, Vol. 57 (1991) 87–143, 309–329; Vol. 58 (1992) 23–82.

Ebrismann G., Geschichte der Deutschen Literatur bis zum Ausgang des Mittelalters, Erster Teil: Die *Althochdeutsche Literatur*, München 1959.

Erickson J. H., Penitential Discipline in the Orthodox Canonical Tradition, *St. Vladimir's Theological Quarterly*, Vol. 21, No. 4 (1977) 191–206.

Grafenauer I., Karolinška kateheza ter izvor Brižinskih spomenikov in Čina nadъ ispovѣdajaštiimъ se, *Razprave Znanstvenega društva v Ljubljani 13*, Filološko-lingvistični odsek 2, Ljubljana 1936.

Jagić V., Euchologium. Glagolski spomenik manastira Sinai-brda, izdao dr. L. Geitler u Zagrebu 1882, *Archiv für slavische Philologie* 7 (1884) 126–133.

Jagić V., Sitna gradja za crkveno pravo, *Starine Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti VI* (1874) 112–156.

Mošin V., Ćirilski rukopisi Jugoslavenske Akademije. I dio: Opis rukopisa, Zagreb 1955.

Nemirovskij E. L., Gesamtkatalog der Frühdrucke in kyrillischer Schrift. Band I: Inkunabeln, *Bibliotheca bibliographica Aureliana CXL*, Baden-Baden 1996.

ODB – The Oxford Dictionary of Byzantium I–III, ed. *A. P. Kazhdan et al.*, New York – Oxford 1991.

Panaitescu, P. P., Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei RPR, vol. I, București 1959.

Pavlikianov C., The Slavic Lingual Presence in the Athonite Capital of Karyai (the Slavic Manuscripts of the Protaton Library), *Palaeobulgarica XXIV/1* (2000) 77–111.

Vondrák V., Frisinské památky, jich vznik a význam v slovanském písemnictví, Praha 1896.

Vondrák V., Studie z oboru církevněslovanského písemnictví, Praha 1903.

Vondrák W., Althochdeutsche Beichtformeln im Altkirchenslavischen und in den Freisinger Denkmälern, *Archiv für slavische Philologie* 16 (1894) 118–132.

THE RITE OF CONFESSION IN SOUTH SLAVONIC MANUSCRIPTS FROM THE EARLY 13TH TO THE EARLY 16TH CENTURIES

This study is the result of research conducted on the text of the rite of confession based on approximately 50 unpublished South Slavonic manuscripts dating from the early 13th to the early 16th century, up to its first printed edition. The research offers much more accurate and detailed evidence confirming observations on the heterogeneity of the South Slavonic confessional rite. The study classifies the text of the rite of confession based on the type, the contents and the preserved South Slavonic manuscripts. Research suggests two main textological circles that determine the order of the enactment of the rite. One group of texts belongs to the type of the service of confession of the *Euchologium Sinaiticum*, a Glagolitic service book dating from the 11th century, and the other belongs to the service of confession found in the Penitential *Nomokanon* of John the Faster (John Nesteutes). Both groups contain models that dictate the framework of the ritual for the Sacrament of Penance. These models could include questionnaires with premade questions, but usually there were long lists of “secret” sins about which the penitent needed to be asked. Over time, owing to the influence of practice and the reconsideration of existing forms, the texts of the above-mentioned types of confession became entwined, creating new compilations and recensions of the text. By the end of the medieval period, the “Sinaitic” model survived as the main pillar of priestly ministry but in several younger recensional and sub-recensional forms. Research has distinguished its two late-medieval recensions (one of them had prevailed since about 1350) and thus there seem to have been three recensions of the “Sinaitic” service of confession in the period from the 11th to the early 16th century.

СПИСАК АУТОРА

Јелена БОГДАНОВИЋ
Ајова Државни Универзитет
bogdanovicjelena@gmail.com

Станоје БОЈАНИН
Византолошки институт Српске
академије наука и уметности,
Београд
sbojanin@gmail.com

Златомира ГЕРДЖИКОВА
Институт за балканистика с
Център по тракологија при
Българската академия на науките,
София
gerdzhikova@balkanstudies.bg
zlatomira.gerdzhikova@gmail.com

Георги ДИМОВ
Институт за балканистика с
Център по тракологија при
Българската академия на науките,
София
gdimov1981@abv.bg

Валентина ЖИВКОВИЋ
Балканоолошки институт Српске
академије наука и уметности,
Београд
valentina.zivkovic@bi.sanu.ac.rs

Владислав ИВАНОВ
Институт за балканистика с
Център по тракологија при
Българската академия на науките,
София
gfunkenator@gmail.com

LIST OF CONTRIBUTORS

Jelena BOGDANOVIĆ
Iowa State University
bogdanovicjelena@gmail.com

Stanoje BOJANIN
The Institute for Byzantine Studies of
the Serbian Academy of Sciences and
Arts, Belgrade
sbojanin@gmail.com

Zlatomira GERDZHIKOVA
Institute of Balkan Studies and Centre
of Thracology of the Bulgarian
Academy of Sciences,
Sofia
gerdzhikova@balkanstudies.bg
zlatomira.gerdzhikova@gmail.com

Georgi DIMOV
Institute of Balkan Studies and Centre
of Thracology of the Bulgarian
Academy of Sciences,
Sofia
gdimov1981@abv.bg

Valentina ŽIVKOVIĆ
Institute for Balkan Studies of the
Serbian Academy of Sciences and Arts,
Belgrade
valentina.zivkovic@bi.sanu.ac.rs

Vladislav IVANOV
Institute of Balkan Studies and Centre
of Thracology of the Bulgarian
Academy of Sciences,
Sofia
gfunkenator@gmail.com

Тамара ИЛИЋ
Византолошки институт Српске
академије наука и уметности,
Београд
tamara.matovic@vi.sanu.ac.rs

Tamara ILIĆ
The Institute for Byzantine Studies of
the Serbian Academy of Sciences and
Arts, Belgrade
tamara.matovic@vi.sanu.ac.rs

Елена КОСТОВА
Институт за исторически
изследвания при Българската
академия на науките, София
elena_kostovabg@yahoo.com

Elena KOSTOVA
Institute for Historical
Studies of the Bulgarian Academy
of Sciences, Sofia
elena_kostovabg@yahoo.com

Бојана КРСМАНОВИЋ
Византолошки институт Српске
академије наука и уметности,
Београд
bojana.krsmanovic@vi.sanu.ac.rs

Bojana KRSMANOVIĆ
The Institute for Byzantine Studies of
the Serbian Academy of Sciences and
Arts, Belgrade
bojana.krsmanovic@vi.sanu.ac.rs

Љубомир МИЛАНОВИЋ
Византолошки институт Српске
академије наука и уметности,
Београд
milanovic.ljubomir@gmail.com

Ljubomir MILANOVIĆ
The Institute for Byzantine Studies of
the Serbian Academy of Sciences and
Arts, Belgrade
milanovic.ljubomir@gmail.com

Бојана ПАВЛОВИЋ
Византолошки институт Српске
академије наука и уметности,
Београд
bojana.pavlovic@vi.sanu.ac.rs

Bojana PAVLOVIĆ
The Institute for Byzantine Studies of
the Serbian Academy of Sciences and
Arts, Belgrade
bojana.pavlovic@vi.sanu.ac.rs

Весна Сара ПЕНО
Музиколошки институт Српске
академије наука и уметности,
Београд
sara.kasiana@gmail.com

Vesna Sara PENO
Institute of Musicology of the
Serbian Academy of Sciences and
Arts, Belgrade
sara.kasiana@gmail.com

Мая ПЕТРОВА-ТАНЕВА
Секција „Стара българска
литература“, Институт за
литература при Българската
академия на науките, София
maya.j.petrova@gmail.com

Maia PETROVA-TANEVA
Institute for Literature of the
Bulgarian Academy of Sciences
– Department of Old Bulgarian
Literature, Sofia
maya.j.petrova@gmail.com

Лиляна СИМЕОНОВА
Институт за балканистика с Център
по тракология при Българската
академия на науките, София
liliana_simeonova@balkanstudies.bg
liliana_simeonova@hotmail.com

Лора ТАСЕВА
Институт за балканистика с Център
по тракология при Българската
академия на науките, София
lemtaseva@gmail.com

Дарко ТОДОРОВИЋ
Филозофски факултет
Университета у Београду
darkotod@eunet.rs

Марка ТОМИЋ
Византолошки институт Српске
академије наука и уметности,
Београд
marka.tomic@gmail.com

Искра ХРИСТОВА-ШОМОВА
Софийски университет „Св.
Климент Охридски“
iskrashomova@gmail.com

Милош ЦВЕТКОВИЋ
Византолошки институт Српске
академије наука и уметности,
Београд
milos.cvetkovic@vi.sanu.ac.rs

Јована ШИЈАКОВИЋ
Византолошки институт Српске
академије наука и уметности,
Београд
jovana.sijakovic@vi.sanu.ac.rs

Liliana SIMEONOVA
Institute of Balkan Studies and
Centre of Thracology of the
Bulgarian Academy of Sciences, Sofia
liliana_simeonova@balkanstudies.bg
liliana_simeonova@hotmail.com

Lora TASEVA
Institute of Balkan Studies and
Centre of Thracology of the
Bulgarian Academy of Sciences, Sofia
lemtaseva@gmail.com

Darko TODOROVIĆ
Faculty of Philosophy, University of
Belgrade
darkotod@eunet.rs

Marka TOMIĆ
The Institute for Byzantine Studies of
the Serbian Academy of Sciences and
Arts, Belgrade
marka.tomic@gmail.com

Iskra HRISTOVA-SHOMOVA
Sofia University "St. Kliment
Ohridski"
iskrashomova@gmail.com

Miloš CVETKOVIĆ
The Institute for Byzantine Studies of
the Serbian Academy of Sciences and
Arts, Belgrade
milos.cvetkovic@vi.sanu.ac.rs

Jovana ŠIJAKOVIĆ
The Institute for Byzantine Studies of
the Serbian Academy of Sciences and
Arts, Belgrade
jovana.sijakovic@vi.sanu.ac.rs

СРП - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

94(497)"03/15"(082)
930.85(495.02)"03/15"(082)
27-9(4-12)"03/15"(082)

ГЛАСОВИ и слике : облици комуникације на
средњевековном Балкану : (IV-XVI век) / уредници Станоје
Бојанин, Љубомир Милановић, Милош Цветковић ;
одговорни уредник Љубомир Максимовић. - Београд :
Византолошки институт САНУ, 2020 (Београд : BeroGraf
Comr). - 575 стр. : илустр. ; 24 см. - (Посебна издања /
Византолошки институт Српске академије наука и уметности ;
књ. 48) (Monographs / The Institute for Byzantine Studies of the
Serbian Academy of Sciences and Arts ; no. 48)

На спор. насл. стр.: Voices and Images : modes of communica-
tion in the medieval Balkans (IVth-XVIth centuries). - Тираж:
350. - Стр. 9-15: Предговор / Уредници. - Списак аутора: стр.
573-575. - Напомене и библиографске референце уз текст. -
Библиографија уз сваки рад. - Summaries.

ISBN 978-86-83883-27-1

1. Ств. насл. на според. насл. стр.

а) Балканске државе -- Историја -- 4в-1бв -- Зборници б)
Византија -- Културна историја -- 4в-1бв -- Зборници в)
Југоисточна Европа -- Црквена историја -- 4в-1бв -- Зборници

COBISS.SR-ID 19815945